

ԶԻՀԱԴԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐ, ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ ՈՒ ԿՈՉԵՐ

Շուշան Խաչատրյան

Երիտթուրքերի ձեռքին կրոնը կարող գործիք դարձավ՝ ուղիքի հանելու օսմանյան իսլամադավան խավին: Վերջինիս կոչ արեցին մասնակցել «անհավատ»-քրիստոնյաների դեմ ուղղված սրբազան պարտականության կատարմանը՝ ջիհադին կամ սրբազան պատերազմին: Այդ նպատակով գործադրվեցին կրոնական քարոզչության լծակներ՝ սրբազան պատերազմի, իսլամը «անհավատներից» պաշտպանելու հրատապության կոչեր, հրովարտականքներ, թողուցիկներ ու պարսավագրեր՝ մշակված ու հրապարակված օսմանյան աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավի կողմից: Կիրառվեցին հատուկ կրոնական եզրաբանություն ու ենթատեքստ, որի պատճառով անթաքույց քրիստոնյաների, առաջին հերթին՝ հայերի, կոտորածներին մասնակցություն ունեցան կրոնասոցիալական բոլոր խավերը՝ և՛ մուսուլման հոգևորականները, և՛ զինուժը, և՛ ունևորները, և՛ շարքային քաղաքացիները:

Բանալի բառեր. ջիհադ, սրբազան պատերազմ, սուլթան, շեյխ ուլ-իսլամ, ֆեթվա, պամֆլետ-պարսավագիր, կոչեր, թողուցիկ, անհավատ-գյավուրներ:

1914 թ. նոյեմբերի 14-ին Օսմանյան կայսրությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմ մուտք գործեց ջիհադի՝ իսլամական սրբազան պատերազմի կոչ-հայտարարությամբ: 1914 թ. նոյեմբերյան ջիհադի և նրանից ոգեշնչված ու հետագայում շրջանառված ջիհադի կոչերի շարքն աղետաբեր եղավ օսմանյան քրիստոնյաների, առաջին հերթին՝ հայերի համար: Ջիհադի գաղափարի անմիջական հեղինակը երիտթուրքական կառավարությունն էր՝ այդ հարցում ակտիվ աջակցություն ստանալով նաև Կայզերական Գերմանիայից¹: Սակայն ի վերջո օսմանյան ջիհադը՝ որպես ռազմավարական գեղեցիկ, չծառայեց գերմանական ծրագրերին ու շահերին, ներքին կիրառություն ու ավերիչ ներգործություն ունեցավ Օսմանյան կայսրությունում բնակվող քրիստոնյաների համար:

Ստորև մեկտեղված և քննարկված են օսմանյան ջիհադի քարոզչության համար տպագրված և օսմանյան ամենաազդեցիկ՝ աշխարհիկ ու հոգևոր առաջնորդների կողմից հեղինակված կամ հաստատված կոչերի տեքստերը և դրանց հայերեն թարգմանությունները: «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» նախորդ երկու համարներում հոդվածի տեսքով արդեն հրապարակվել են ջիհադի կոչերին ուղեկցող պատմական հանգամանքները, հայտարարությունների կապը, ազդեցությունն ու

1 Որոշ գերմանացի մտավորականների ջանքերով տպագրված սրբազան պատերազմի գրքույկ-պարսավագրերի մասին տե՛ս հոլանդացի իսլամագետ Քրիստիան Ս. Հուրգրոնյեի հետևյալ աշխատությունը՝ Hurgronje C. S., *The Holy War Made in Germany*. New York & London, The Knickerbocker Press, 1915՝ էջ 34-ից սկսած, իսկ առհասարակ ջիհադի կոչի մշակման մեջ Գերմանիայի մասնակցության վերաբերյալ տե՛ս Lüdke T., *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, (Studien zur Zeitgeschichte des Nahen Ostens und Nordafrikas, 12). Münster: LIT Verlag, 2005:

հետագա կիրառումը հայերի դեմ իրականացված ցեղասպանության մեջ²։ Ներկա աշխատությամբ անդրադարձ է կատարվում օսմանյան վերջին ջիհադի սկզբնաղբյուրներին՝ իբրև քարոզչական ազդեցիկ նյութերի։

Օսմանյան կայսրության պատմության ընթացքում բազմիցս եղել են ջիհադի կոչեր ու արշավներ, սակայն 1914-ի ջիհադի կոչերը տարբերվում էին թե՛ ջիհադի գաղափարը հղացողների ինքնության ու զբաղեցրած դիրքի իմաստով, թե՛ վերջնական արդյունքով։ Իսլամադավանի համար պատերազմ մղելը միշտ ենթադրում է ջիհադի դուրս գալ, այն է՝ իսլամի դեմ ոտնձգություններ (հաճախ՝ թվացյալ) կատարած այլադավանների դեմ պայքար մղել կամ, որ նույնն է, որպեսզի իսլամադավանը պատերազմ մղի, անհրաժեշտ է, որ այն համապատասխանի ջիհադի վերաբերյալ դուրանյան սկզբունքներին³։ Օրինաչափ է, որ երիտթուրքերը, զանգվածային մասնակցություն ապահովելու և օրինական հիմքի վրա դնելու համար, պետք է օսմանյան իսլամադավանների հետ խոսեին իրենց իսկ լեզվով՝ արտոնելով կրոնական պատերազմ մղել, մտնել նոր պատերազմի թատերաբեմ՝ հաստատված բոլոր կանոնների համաձայն և օգտագործելով օսմանյան հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանությունների հեղինակությունը։ Մինչև Գերմանիայի կողմն անցնելը Անտանտի երկրներն Օսմանյան կայսրությունից պահանջել էին չեզոք դիրք բռնել, մինչդեռ գերմանական կողմը հանդես էր եկել ոչ թե պահանջներով, այլ առաջարկներով ու խոստումներով, ինչպես նաև, գիտակցելով ջիհադի կոչի կարևորությունը, մասնակցել էր տեքստերի խմբագրմանը, իր ձեռքն էր վերցրել կայսրության պատերազմական գրաքննությունը⁴։ Պատմաբան Մեհմեդ Բեշիրքին ասում է. «Եթե սուլթան-խալիֆը պաշտոնապես չհայտարարեր «մեծ ջիհադը» 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին, Օսմանյան պետությունը դրա կարիքը պիտի ունենար ու մղվեր դեպի ջիհադի հռետորաբանությունը, որպեսզի օրինականացներ մարդուծի ներքին կենտրոնացումը... ջիհադի այս հռետորաբանությունը չհայտնագործվեց Առաջին աշխարհամարտ մտնելու համար, այն արդեն գոյություն ուներ, գրեթե առօրյա ֆենոմեն էր, երբ պետությունը կրկին գործածում էր ջիհադը... Սակայն Առաջին աշխարհամարտում ուժի կենտրոնացման աստիճանը դրդեց Օսմանյան կայսրությանը ուժգնացնել ջիհադի հռետորաբանությունը՝ ներգրավելով նոր կրոնական քարոզչական մոտիվ-

2 Խաչատրյան Շ., «Կրոնի հիմնահարցը Մեծ եղեռնի վերաբերող ուսումնասիրություններում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 5 (1), 2017, էջ 111-127։ Նույնի, «Իթթիհատական ջիհադը և Հայոց ցեղասպանությունը. ջիհադի ունեցած հետևանքները քրիստոնյաների համար», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 5 (2), 2017, էջ 7-17։

3 Տե՛ս օրինակ Гилезов И. А., «Священная война–джихад» как инструмент военно-политической стратегии Германии в годы Первой мировой войны», *Сборник статей участников Международной конференции «Тюрко-мусульманский мир: идентичность, наследие и перспективы изучения»* (Казань, 27-28 мая 2014г.), 2015, с. 317, էլ. տարբերակը տե՛ս http://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/113189/Holy_War_and_jihad_as_part2014_310_321.pdf?sequence=1&isAllowed=y (դիտվել է 08.12.2017)։

4 Այս մասին տե՛ս օրինակ Миллер А. Ф., *Краткая история Турции*. М., Государственное издательство политической литературы, 1948, с. 150։

ներ ու գործիքներ և վերականգնանքներով նրանք, որոնք արդեն իսկ գոյություն ունեին»⁵:

Արդյունքում ջիհադը՝ որպես կարևոր լծակ, գործածելի եղավ երիտթուրքերի՝ պատերազմ մղելու ցանկության համար, ուղղվեց ողջ աշխարհի իսլամադավաններին, սակայն լսելի եղավ հիմնականում ու լայնորեն միայն Օսմանյան կայսրության տարածքում, և ջիհադի թիրախը եղան օսմանյան քրիստոնյաները:

Ջիհադի հրամայականով, բացի հանրահայտ հինգ ֆեթվաներից, կրոնական պատերազմ հայտարարելու առթիվ հրապարակվեց նաև պաշտոնական բրոշյուր, մի լայնածավալ արաբերեն պամֆլետ, ռուսալեզու մուսուլմանների համար թողարկվեցին երկլեզու թռուցիկներ՝ ռուսերեն և արաբատառ թուրքերեն, և այլ նյութեր: Քիչ թե շատ ամբողջական տեղեկություն ջիհադի վերաբերյալ տպագրված գրականության՝ գրքույկների, թռուցիկների և այլ քարոզչական նյութերի մասին, կարելի է քաղել Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերից. նա այդ մասին խոսում է իր հուշերի XIV գլխում՝ նվիրելով դրանց 6–7 էջ⁶: Ստորև հերթով անդրադարձ է կատարվելու ջիհադի կոչերի գրավոր արձանագրություններին՝ մի քանիսն առաջին անգամ թարգմանելով հայերեն, վեր հանելով դրանց բովանդակային նշանակությունը, անդրադառնալով այլ հայտնաբերված աղբյուրներում դրանց հիշատակումներին, կատարելով համապատասխան դիտարկումներ ու եզրակացություններ:

ա) Սուլթանի պատերազմական կոչերը. հայտարարագիր-կոչը և հրովարտակը՝ ուղղված օսմանյան բանակին ու նավատորմին

1914 թ. նոյեմբերի 11-ին սուլթանի հատուկ հայտարարագրով Օսմանյան կայսրությունը պատերազմ հայտարարեց Ռուսական կայսրությանը. «Նոյեմբերի 11-ի սուլթանական հայտարարագիրը գալիս էր միայն հետին թվով հաստատելու պատերազմի սկսվելը... Դեռևս հոկտեմբերի 27-ին և 29-ին գերմանաթուրքական միացյալ նավատորմը Սև ծովում հարձակվել էր ռուսական նավերի, ինչպես նաև Օդեսա, Սևաստոպոլ, Թեոդոսիա և Նովոռոսիյսկ նավահանգիստների վրա: Նույն օրը միաժամանակ հրապարակվեց սուլթանի դիմումը բանակին և նավատորմին»⁷: Մեհմեդ V Ռեշադի այդ երկու կոչերն էլ առաջինն էին սրբազան պատերազմի կոչերի շարքում:

1914 թ. նոյեմբերի 14-ին սուլթանի ընդհանուր հայտարարագիր-կոչը հինգ ֆեթվաների հետ միասին ընթերցվեց Ֆաթիհ մզկիթի դիմաց Ալի Հայդար էֆենդիի կող-

5 Beşikçi M., “Domestic Aspects of Ottoman Jihad. The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army,” *Jihad and Islam in World War I. Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”*, edited by Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 2016, p. 96.

6 Տե՛ս Մորգենթաու Հ., *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը*, Երևան, 2012, էջ 127-133:

7 Միմոնյան Հր., *Թուրք ազգային բուրժուազիայի զաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը*, Երևան, 1986, էջ 329:

մից, իսկ շատ տեքստերում նշվող նոյեմբերի 11-ը մեր կարծիքով *մեշիխաթի*⁸ կողմից ջիհադի հրապարակային հայտարարությունը պատրաստելու օրն է⁹: Քսանինը իսլամական աստվածաբանների ստորագրությունը կրող այդ կոչի արևմտահայերեն թարգմանության մի փոքր տեղադրել ենք այս հոդվածի վերջում¹⁰: Այս կոչի մեջ հստակ երևում են հակաքրիստոնեական տրամադրություններ բորբոքելու միտված մի քանի հատվածներ: Օրինակ՝ կոչի հենց սկզբում սուլթանի, Օսմանյան կայսրության իսլամական հոգևոր և երիտթուրք առաջնորդների կողմից ձևակերպված տեքստն սկսվում է հետևյալ խոստն արտահայտությամբ, որով ի սկզբանե ծայրահեղ թշնամական ու հատկապես կրոնի թշնամի են ներկայացվում հակառակորդ երկրները. «Կրօնակիցներ, այսօր անհաւատներու հետ մուհամեդականութինը վերջին անգամ լինելով դէմ դիմի եկած է, դարերէ ի վեր Անգղիո, Ռուսիո միալիմանները ճնշելու կրօնքի ազատութիւնը աշխարհէն վերցնելու համար բոլոր ուժով կ'աշխատին»¹¹:

Շեշտադրվում են ֆրանսիացիների ռազմական գործողություններն ընդդեմ տարբեր երկրներում բնակվող կրոնասեր ու երևելի մուսուլմանների, որոնք իսլամադավան լսարանին ներկայացվում են իբրև հատուկ մտածված արշավ ընդդեմ իսլամի: Իսկ մյուս թշնամու՝ Ռուսական կայսրության մասին ասվում է. «Ռուսները, ղխերիմ, Կակազը, Թուրքեստանը ու Պարսկաստանը իրար խառնեցին. իսլամի արիւնը երկու հարիւր տարիներէ ի վեր գետի նման հոսեցուցին. ուր որ մի լուսամիտ, իր ազգն ու հայրենիքը սիրող իսլամ մը տեսան, ճգմեցին, միլիոնատր իսլամներու մոլխը մարեցին»:

Ապա նշվում է, որ «անհավատների» ձեռքով մուսուլմանների սպանությունները մեծագույն հաճությամբ կատարվեցին, իսկ Մուհամեդ մարգարեի Ղուրանն ամեն տեղ ճնշված է ու անարգված, հետևաբար՝ հրաման է տրվում, որ յուրաքանչյուր մուսուլման «անհավատ» կոչվող հակառակորդի բռնությունները պետք է վերացնի: Եվ

8 *Մեշիխաթ* - շեյխ ու-իսլամի գրասենյակը:

9 Տե՛ս «Յենի Շաֆաթ» թերթի “Osmanli’yi savaşa sokan fetva” «Օսմանյան պատերազմը բռնկող ֆեթվան» վերնագրով հոդվածը նույն թերթի պաշտոնական կայքում՝ <http://www.yenisafak.com/gundem/osmanliyi-savasa-sokan-fetva-2027939> (դիտվել է 21.11.2017): Տե՛ս նաև հոդվածի վերջում կցված *Հավելվածում* պատկեր 1. Թուրքերեն այս և մյուս տեքստերի թարգմանության համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում ՀՅԺԻ գիտաշխատող, թուրքագետ Էլինա Միրզոյանին:

10 Տե՛ս նույն հոդվածին կից *Հավելվածում*. Թարգմանություն 1: Արևմտահայերեն «*Թուրքիայում կրօնական պայքերազմ յայտարարելու առթիւ հրապարակուած պաշտօնական պրօշիւրի թարգմանութիւնը*» ընդհանուր վերնագրի ներքո կատարված այս թարգմանությունը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 149, էջ 2-4, պատճենը՝ ՀՅԺԻ-ի ֆոնդեր, Բ-10, ֆ. 1097-1098: Հմմտ. հետևյալ կայքում տեղադրված ֆրանսերեն ավելի ընդարձակ մի տեքստի հետ. “Proclamation de la Guerre Sainte (Djihad) à Constantinople le 14 (23) novembre 1914”, <http://www.imprescriptible.fr/documents/djihad.htm> (դիտվել է 16.11.2017): Կոչի անգլերեն տարբերակը տե՛ս A “Jihad” Appeal to Moslems: Translation of a Recent Call Distributed to the Millions of Islams, *The Missionary Review of the World*, Vol. 38, New York-London, July, 1915, էջ 520:

11 Այս կոչի արևմտահայերեն «*Թուրքիայում կրօնական պայքերազմ յայտարարելու առթիւ հրապարակուած պաշտօնական պրօշիւրի թարգմանութիւնը*» վերնագրով այս և մյուս մեջբերումները տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 149, էջ 2-4, պատճենը՝ ՀՅԺԻ-ի ֆոնդեր, Բ-10, ֆ. 1097-1098:

ապա արվում է կոչի բանալի արտահայտությունը. «Ահաւասիկ ակնկալուած օրը հասաւ, մեր տէրն ու իսլամութեան վեհափառ խալիֆան Աստուծոյ հրամանին ու մեր սուրբ Մարգարէի բարոյական ցուցմունքներուն հպատակելով, միասիւմաններուն կրօնական պատերազմ մղելու կը հրաւիրէ»:

Անդրադարձ է կատարվում այդ սրբազան պատերազմից սպասվող արդյունքներին. մուսուլմանները գերությունից ու թշվառությունից կազատվեն, Ղուրանը պիտի պահպանվի, իսկ կրոնական պատերազմին չմասնակցողը նզովյալ է հայտարարվում՝ Ալլահի բարկությանն ու պատիժներին ենթակա: Իսկ նրանք, ովքեր իրենց սրբազան պարտականությունը կկատարեն՝ ռուսներին ու նրանց օգնող ժողովուրդներին ոչնչացնելով, հավիտենական երանության պիտի արժանանան. «.... դուք ալ ներքուստ մեր կրօնքի հիման համաձայն Ճիհադի (կրօնական պատերազմի) սկսեցէք, ... Աստուծոյ հրամանն, Մարգարէի կամբը, ու խալիֆայի բաղձանքը կատարեցէք... Ոչ մի ժամանակ վասն Աստուծոյ, մի մոռնաք որ դուք էք կրօնական պատերազմի վարիչները. վագեցէք յաիտենական երջանկութիւն վաստկելու օրերը հասած են»:

Հարկ է նշել, որ այս հայտարարագիր-կոչի մեկ այլ հայերեն թարգմանություն հնարավոր չեղավ գտնել մեր ուսումնասիրության ընթացքում: Կոչի ամենավերևում գրված է Մեհմեդ Ռեշադի անունը, որը ցուցիչ է այն բանի, թե ում անունից է եղել տվյալ կոչը, այն թողարկվել է 4 Մուհարրեմ [1]333 թվականին¹², այն է՝ 1914 թ. նոյեմբեր 22-ին:

Սուլթանի կոչի հրապարակման մասին տարբեր ամսաթվեր են շրջանառվում. դրանցից մեկը 1914 թ. նոյեմբերի 11-ն է, իսկ ըստ Հենրի Մորգենթաուի հաղորդման՝ սուլթանն այն հրապարակեց նոյեմբերի 13-ին¹³: Համեմատելով արևմտահայերեն ներկայացված թարգմանությունը, արաբերեն փաստաթուղթն ու նշված կայքի՝ ֆրանսերենով լույս տեսած՝ նոյեմբերի 14-ի ջիհադի կոչի թարգմանությունը, առաջարկում ենք հետևյալ նախնական կարծիքն առ այն, որ առաջինը հատված է շեյխ ուլ-իսլամ Հայրի էֆենդիի հեղինակությամբ տպագրված մի բրոշյուրից, որտեղ տեղադրվել են Մեհմեդ Ռեշադի այս կոչը, ինչպես նաև հինգ ֆեթվաները, իսկ բուն՝ նոյեմբերի 14-ին ընթերցված հայտարարության տեքստն ավելի ընդարձակ է եղել, սակայն դրանից մոտ 10 օր անց արդեն հրատարակված նույն տեքստերը, այդ թվում՝ «*Յենի Շաֆաք*»-ի կայքում տեղադրված կոչի արաբերեն տարբերակը, ավելի հակիրճ են եղել ու ավելի մշակված¹⁴:

Հենրի Մորգենթաուն ասում է, որ «Սուլթանի հռչակագիրը պաշտոնական հանրային փաստաթուղթ էր և առաջարկվող «սրբազան պատերազմի» մասին խոսում

12 Մուսուլմանական *հիշրի* թվականով են տրված այս տարեթիվը և ամսաթիվը:

13 Մորգենթաու Հ., նշվ. աշխ., էջ 127:

14 Այս մասին տե՛ս “Call for Holy War Issued to Moslems: Sultan and 28 Priests Sign Proclamation against the Triple Entente,” *The Brooklyn Daily Eagle*, November 27, 1914, էջ 2, նաև “Holy War Proclamation is Published in Turkey,” *Buffalo Morning Express and Illustrated Buffalo Express*, November 28, 1914, էջ 1: Ամսաթվերի վերաբերյալ նմանատիպ բացատրություն ունի պատմաբան Մուստաֆա Աքսաքալը. Aksakal M., “Holy War Made in Germany? Ottoman Origins of the 1914 Jihad,” *War in History* 18 (2), 2011, p. 186.

էր միայն ընդհանուր գծերով...»¹⁵: Սակայն մեր կարծիքով հրապարակումներին հետևած տպագրված տարբերակները որոշակի փոփոխությունների ենթարկվեցին, քանի որ շեյխ ուլ-իսլամ Հայրի էֆենդիի հուշերից երևում է, որ հրապարակումից հետո հետագա մշակումներ են կատարվել տեքստի վրա: Նա պատմում է սուլթանի հայտարարագրի տպագրության նախապատրաստական աշխատանքների մասին. մասնավորապես հետևյալ հատվածից երևում է, որ ջիհադի հայտարարությանը մեծ կարևորություն է տրվել, ինչպես նաև նոյեմբերի կեսերին հրապարակված հայտարարագրից հետո այն հավանաբար ենթարկվել է հետագա մշակման. «Այսօր (նոյեմբերի 21-ին, 1914) մի գիտական հավաք կազմակերպեցի. նախ՝ Մեշիխաթի կրոնավորներ Զիաթթին, Մուսա Քյազըմ և Էսադ էֆենդիներին հրավիրեցի, երեքն էլ եկան: Օսմանյան պատմության մեջ *Բյաթ-ի Ֆեթվայում*՝ նմանատիպ հավաք առաջին անգամ եղավ: *Քազասկերներից*¹⁶ և կայսերական *հոջաներից*¹⁷ ներկայացուցիչներ կային: Հրավիրյալներից Թիք Վելի Յուսուֆ էֆենդին (*քազասկերներից*) ներկա չէր...»¹⁸, որից հետո Հայրի էֆենդին պատմում է հայտարարագիրը սուլթանին ներկայացնելու որոշ մանրամասներ. «1914-ի նոյեմբերի 22-ին՝ երկուշաբթի օրը՝ կեսօրից հետո, կայսերական պալատ գնացի և հրամանագիրը Ալի Ֆուադ բեյի միջնորդությամբ Փադիշահին ներկայացրինք: Վրան գրված՝ «Ահալասիկ՝ սույն հայտարարագիրը՝ ամբողջ իսլամական տիրույթում տարածելու և լսելի դարձնելու հրաման եմ տալիս, թվով 4 Մուհարրեմ 333 թվական (1914 թ., նոյեմբերի 22)»¹⁹: Կայսերական հրամանագիրն իրենք իրենց իսկ ձեռքով են գրում՝ նշելով Մեհմեդ Ռեշադի անունը, և ապա հաղորդվում է, որ «Բաշքաթիի բեյի կողմից (Ալի Ֆուադ բեյ) հայտարարագիրը գոհունակությամբ ընդունելուց հետո փադիշահն ինձ ընդունեց պատրաստակամությամբ: Փադիշահի առաջին խոսքն էր՝ «Հայտարարագիրը հրաշալի է ստացվել, հազա՛ր կեցցես»²⁰:

Հայրի էֆենդին իր հուշերում գրում է, որ այս հայտարարագրի համար սուլթանն իրեն՝ իբրև փադիշահի շնորհակալական նվիրատվություն՝ ուրիշներից ծածուկ, 1.000 լիրա է տալիս²¹:

Սուլթանի մյուս ուղղված օսմանյան բանակին ու նավատորմին, ևս շատ կարևոր է, քանի որ այնտեղ կրոնական շեշտադրումները նույնպես մեծ նշանակություն ունեն: Կոչի տեքստում նշվում է հրապարակման թվականը՝ 330 թվականի հոկտեմբերի

15 Մորգենթաու Հ., նշվ. աշխ., էջ 128:

16 *Քազասկեր*՝ բարձրաստիճան կրոնավոր:

17 *Հոջա*՝ մուսուլման ուսուցիչ:

18 *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri*. İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 361.

19 Նույն տեղում, էջ 365:

20 Նույն տեղում:

21 Նույն տեղում:

29-ը, որը օսմանյան *մալի* թվականով համապատասխանում է նույն 1914 թ. նոյեմբերի 11-ին: Այն արևմտահայերենով տպագրվել է «Ազատամարտ» օրաթերթում և ունի կարևոր կրոնական շեշտադրումներ²²: Ամենասկզբում, ինչպես մյուս կոչերի դեպքում, խոսվում է մուսուլմանական խալիֆայության դեմ այլադավանների հարձակումների մասին, որոնք, ըստ տեքստի, ուղղվում էին խալիֆայության փառքի ու վեհապետական իրավունքների դեմ: Օսմանյան բանակին ու նավատորմին ուղղված այս կոչի հանգուցային միտքը հետևյալն է. «Դիցազն զինուորներ՝, մեր նուիրական կրօնքին եւ մեր սիրելի հայրենիքին սպառնացող թշնամիներուն դէմ մեր բացած այս նուիրական ճիհատի ճանքուն վրայ... ձեր յաղթանակէն կախուած է թէ՛ մեր պետութեան եւ թէ՛ ֆեթվայի շերիով իմ կողմէ գերագոյն ճիհատի հրաւիրուած երեք հարիւր միլիոն Իսլամներուն կեանքն ու ապագան»²³:

Տեքստից երևում է, որ սուլթանի այս կոչը ևս ջիհադի կոչ է, օսմանյան զինվորների վրա այն նաև կրոնը պաշտպանելու պարտականություն է դնում, ընդ որում հակամարտությունը ներկայացվում է որպես քաղաքակրթական պատերազմ, քանի որ, ըստ կոչի, զինվորների վրա դրվում է պարտականություն՝ պաշտպանելու ոչ միայն Օսմանյան կայսրությունը, այլև ողջ աշխարհի իսլամադավաններին, քանի որ սուլթանի խոսքի մեջ նշվում է 300 միլիոն թիվը՝ XX դարի սկզբի իսլամադավանների մոտավոր թիվն ամբողջ աշխարհում: Հակառակորդը ներկայացվում է որպես իսլամի թշնամի. «.... որպէս զի մեր կրօնքին եւ տէրութեան թշնամին ջանդգնի ոտնձգութիւն ընել մեր երկրին մէջ»: Նշվում է, որ ողջ աշխարհի մուսուլմաններին պաշտպանելու հնարավորությունն ու պարտականությունը եզակի է, քանի որ ոչ մի այլ բանակի չի վիճակվել կատարել նման գործ. սա, իհարկե, մեծագույն կարևորության, ոգևորիչ ու բորբոքիչ խոսք էր օսմանյան զինվորականների համար, քանի որ արտահայտվել էր սուլթան-խալիֆի կողմից:

Զինվորականներին իբրև աջակցող ուժեր են ներկայացվում մզկիթներում, աղոթատեղիներում և ուխտատեղիներում աղոթող ողջ աշխարհի մուսուլմանները, իսկ իբրև գերբնական գորություններ նրանց թիկունքում կանգնած են պատկերվում Ալլահը և Մուհամեդը. «.... այդ թշնամիները ոչնչացնելու համար Բարձեալն Աստուծոյ շնորհքն ու Մարգարէին բարոյական օգնութիւնը մեզի օժանդակ պիտի հանդիսանան»:

Եվ վերջում օրհնության ձևով խոսվում է անցյալում հանուն կրոնի նահատակվածների հետ հետմահու հավիտենական երանությանն արժանանալու վերաբերյալ. «Ձեր նահատակները թող յաղթութեան ատեփսը տանին նախորդ նահատակներուն....»:

22 Ամբողջական տեքստը տե՛ս *Թարգմանություն 2*.

23 Այս կոչի այս և մյուս մեջբերումները հետևյալ օրաթերթից են. *Խմբագրական*, «Ազատամարտ» օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 1914, 31 հոկտեմբեր/13 նոյեմբեր, թիւ 1665, էջ 1:

բ) Օսմանյան շեյխ ուլ-իսլամի հինգ ֆեթվաները

1914 թվականի նոյեմբերի 14-ին Կոստանդնուպոլսի Ֆաթիհ մզկիթի դիմաց պետական պաշտոնյաների ներկայությամբ և հավաքված ժողովրդի առջև ընթերցվեցին Օսմանյան կայսրության սուլնի հոգևոր առաջնորդ շեյխ ուլ-իսլամ Հայրի էֆենդիի և մի շարք հայտնի իսլամական աստվածաբանների կազմած հինգ ֆեթվաները²⁴։ Ֆեթվաներով հաստատվում էր Մեհմեդ V-ի սրբազան պատերազմի հայտարարագիրը, ինչպես նաև կոչ էր արվում աշխարհի բոլոր մուսուլմաններին ջիհադի դուրս գալ ընդդեմ Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և նրանց զինակիցների՝ սեփական հավատը և իսլամական «խալիֆայությունը» պաշտպանելու համար։ 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին թողարկված ֆեթվան գրվել էր հակիրճ՝ թվով հինգ հարց ու պատասխանի տեսքով։ Ֆեթվաների շեշտադրումը ևս կրոնական էր, որտեղ արդեն բոլոր իսլամադավաններին անկախ տարիքից ու պաշտոնական դիրքից իբրև պարտականություն կոչ էր արվում մասնակցել Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի ու նրանց զինակցող երկրների դեմ հայտարարվող սրբազան պատերազմին։

Ֆեթվաների բնագիրը ևս սկսվում է թշնամիներին զատորոշելով։ Առաջին ֆեթվայում ներկայացվող թշնամիները միավորված են ընդդեմ իսլամի, այսինքն՝ վերջիններիս ցանկացած քայլ ու գործողություն պետք է դիտարկվեր իբրև իսլամի դեմ ուղղված։ Մուսուլման բնակչությունը, առաջին ֆեթվայի համաձայն, կոտորվում կամ գերեվարվում էր։ Այս ամենը նշելուց հետո ձևակերպվում է ֆեթվաներին բնորոշ բանաձևը. բարձրացվում է առաջին հարցը, որին տրվում է դրական պատասխան։ Առաջին ֆեթվայի հարցը հետևյալն էր. «..... արդյո՞ք բոլոր՝ թե՛ ծեր և երիտասարդ, թե՛ հեծելագորային և հետևակային մուսուլմանների մասնակցությունն այս պատերազմում պարտականություն է։ Արդյո՞ք պետք է, որ իսլամական բոլոր երկրների մահմեդականները շտապեն՝ անձնապես և կյուրապես ջաթի (իմա՝ ջիհադ, սրբազան պատերազմ-Շ. Իս.) մասնակցելու»²⁵։

24 *Ֆեթվա* (արաբ. թարգմ.՝ «որոշում») – իսլամական կրոնաիրավական որոշում՝ կայացված բարձրագույն հոգևոր հեղինակություն ունեցող անձի (մուֆթիի, ղադիի, շեյխ ուլ-իսլամի) կողմից։ (Ֆեթվայի օսմաներեն տեքստը՝ ՀԱՄ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 80, պատճենը՝ ՀՅԹԻ-ի ֆոնդեր, Բ-10, ֆի 1103, տե՛ս նաև *Großer Bilder-Atlas des Weltkrieges*, München, Bruckmann, 1915, S. 369, որտեղ ֆեթվայի տեքստը գրված է 4 լեզվով՝ օսմաներեն, արաբերեն, պարսկերեն և գերմաներեն, հմմտ.՝ ֆրանսերեն թարգմանության հետ՝ <http://www.imprescriptible.fr/documents/djihad.htm> (դիտվել է 16.11.2017)։ Ֆեթվայի արևմտահայերեն թարգմանության փորձ է ՀԱՄ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 149, էջ 1-2 (պատճենը՝ ՀՅԹԻ-ի ֆոնդեր, Բ-10, ֆի 1097) համարի տակ՝ Մեհմեդ Ռեշադի վերը նշված կոչից առաջ գրված միևնույն թարգմանչի կողմից թարգմանված հինգ ֆեթվաների տեքստը։

25 Ֆեթվայի տեքստի անգլերենից թարգմանությունը կատարվել է մեր կողմից՝ Peters R., *Jihad in Classical and Modern Islam: A Reader* (Princeton Series on the Middle East). Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996, pp. 56-57 գրքից՝ համեմատելով գերմաներեն տեքստի հետ՝ տե՛ս *Großer Bilder-Atlas des Weltkrieges*, München, Bruckmann, 1915, S. 369։ Հոդվածին կից ներկայացված են ֆեթվաների բնագիրը (տե՛ս *Պատկեր 2*), արևելահայերենով մեր թարգմանությունը (տե՛ս *Թարգմանություն 3*), սրբազան պատերազմ հայտարարելու օրվա՝ 1914 թ. նոյեմբերի 14-ի մեկ լուսանկար (տե՛ս *Պատկեր 3*) և փոստային բացիկներ (տե՛ս *Պատկեր 4* և *Պատկեր 5*)։

Երկրորդ ֆեթվայում կատարվում է կենտրոնացում թշնամու նպատակի վրա. Օսմանյան կայսրության թշնամիների՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի նպատակը ներկայացվում է իսլամը ոչնչացնելու տեսքով: Այս ֆեթվայի հարցադրումն առնչվում է նշված երկրների իսլամադավան բնակչությանը՝ արդյո՞ք նրանք ևս պետք է մասնակցեն սրբազան պատերազմին՝ իրենց երկրների համապատասխան կառավարությունների դեմ: Պատասխանն ինչպես նախորդ, այնպես էլ հաջորդ ֆեթվաներում անփոփոխ «այո՛»-ն է:

Երրորդ ֆեթվան իր բնույթով նախազգուշական է և վերաբերում է այն բոլոր իսլամադավաններին, ովքեր, չնայած կոչված լինելով հանուն իսլամի պայքարելուն, հրաժարվում են միանալ սրբազան պատերազմին: Բոլոր այդ իսլամադավանները, այս ֆեթվայի համաձայն, ենթակա են Ալլահի խիստ զայրույթին ու պատժին:

Չորրորդ ֆեթվան երրորդի տրամաբանական շարունակությունն է, որով հաստատվում է, որ եթե վերը նշված երկրների մուսուլմանները զենք վերցնեն այլ իսլամադավանների դեմ, աններելի մեղք կգործեն:

Հինգերորդ՝ եզրափակիչ ֆեթվան նախորդ երկու՝ նախազգուշացնող ու պատիժների լեզվով խոսող ֆեթվաների շարունակությունն է: Վերը նշված երեք տերությունների կողքին ավելանում է Սերբիայի, Մոնտենեգրոյի և նրանց հարած երկրների սահմաններում բնակվող մուսուլմաններին ուղղված կրոնական սպառնալիքը: Այս ֆեթվայի համաձայն՝ նրանք կդիտարկվեն իբրև պատերազմի ընթացքում իսլամի կրած անհաջողությունների պատճառ:

Ըստ թուրքական աղբյուրների՝ ֆեթվաներն ընթերցողը Ալի Հայդար էֆենդին²⁶ էր:

Տրապիզոնի թեմի հայ կաթողիկե առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Նազլյանը ֆեթվաների՝ մուսուլմանների վրա ունեցած ազդեցության վերաբերյալ համակարծիք է մյուս ականատեսների հետ առ այն, որ ջիհադի կոչերին լուրջ վերաբերվեցին միայն օսմանյան թուրքերը. «Այս պոռոտ «Այո՛»ները, թուրք բանակին և իրենց զինակիցներուն գրաւած սահմաններէն անդին չկրցան թափանցել և մի միայն Թուրքիոյ մէջ արձագանգ գտան....»²⁷: Ըստ նրա՝ ջիհադի կոչերը ծառայեցին օսմանյան քրիստոնյաներին ոչնչացնելուն. «Այս ճիհատը, ընդհակառակն, ծառայեց կատաղութեան աստիճան գրգռելու իսլամ Թուրքերու ատելութիւնը՝ ընդդէմ իրենց հայրենա-

26 Ալի Հայդար Քուչուկ էֆենդի (1853-1935), եղել է սուֆի՝ հավանաբար նաքշաւանդիների միաբանությունից: Ծնվել է 1853 թ. Բաթումում հոգևորականի ընտանիքում: Հայտնի է եղել «գլուխի» վրացի, Ալի Հայդար էֆենդի անունով: 1902 թվականից Ֆաթիհ մզկիթում հոջայի պարտականություններն է կատարել, նաև այս է պատճառը, որ ինքն է ընթերցել ֆեթվաների տեքստը. տե՛ս Իսլամի հանրագիտարանի հետևյալ կայքը. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=020396&idno2=c020391> (դիտվել է 16.11.2017), տե՛ս նաև՝ Kasap M., *Osmanlı Gürcüleri*. İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği, 2010, s. 276, 277:

27 Նազլեան Յ. Եպս., *Տրապիզոնի թեմին վիճակադր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը Մերձատր Արեւելքի 1914-1928 շրջանի քաղաքական-կրօնական դէպքերուն մասին*, Ա հատոր, թարգմ. ֆրանս.՝ Ստեփանեան Հ., Պէյրոթ, 1960, էջ 14:

կից քրիստոնեաներու, մասնատորապէս Հայերու: Անոր համար է, որ եթէ այս զինաթափ եղած ցեղին բնաջնջման ծրագրին դրդապատճառները, սկիզբէն միմիայն քաղաքական էին, անոր գործադրութիւնը, սակայն, տողորուած ու ոգետորուած էր ճիհատի ոգեկոչած գուտ կրօնական շարժառիթներով»²⁸:

Հայրի էֆենդին պատմում է այն մասին, որ հետագայում իր ջանքերով ֆէթվաները թարգմանվեցին այլ լեզուներով. 1914 թ. նոյեմբերի 20-ին՝ ուրբաթ օրը, ինքն էլ գնում է *Բյաթ-ի ֆէթվայա*՝ Էբուլուլու բեյին (նամակատար) է կանչում՝ ջիհադի ֆէթվաների թուրքերէն, արաբերէն, պարսկերէն, հնդկերէն և թաթարերէն լեզուներով հրատարակված օրինակն աչքի անցկացնելու համար²⁹:

գ) Էնվեր փաշայի կոչն օսմանյան բանակին

Ջիհադի կայսերական հայտարարագիր-կոչերի ու հինգ ֆէթվաների հետ միաժամանակ օսմանյան զորքին դիմելու անհրաժեշտություն զգաց նաև պատերազմական նախարար Էնվեր փաշան: Էնվերի կոչի մեջ նույնպես ակնառու է կրոնական ենթատեքստը: Նկատելի է, որ Էնվերի կոչի մեջ Ղուրանից մեջբերումներ չկան, սակայն երկու անգամ հղում է կատարվում Մուհամեդ մարգարէին, մեկ անգամ գործածված է Աստված՝ Ալլահ բառը. «...Օրինութեամբ Բարձեալն Աստուծոյ, նուիրական օգնութեամբը Մարգարէին եւ բարի աղօթներովը մեր թագաւորին, մեր բանակը թշնամին պիտի ոչնչացնէ»³⁰:

Ելնելով կոչի առաջին՝ «Մեր սիրելի ընդհանուր հրամանատար Ն. Խալիֆայական մեծափառութեան կայսերական իրատէն կը հաղորդեմ ձեզ» նախադասությունից՝ կարելի է անել հետևյալ երկու նախնական դիտարկումը. գուցե հենց Էնվերն է եղել Մեհմեդ Ռեշադի՝ օսմանյան բանակին ու նավատորմին ուղղված հրովարտակն ընթերցողը զանգվածների համար:

Էնվերի այս կոչի մեջ հատկապես ընդգծված է կրոնի համար նահատակությունը «... երանի՜ յառաջ ընթացողներուն, երանի՜ կրօնքի ու հայրենիքի սիրուն նահատակ եղողներուն...» և կրկին, ինչպես մյուս կոչերում, հատուկ նշվում են իսլամադավանին զորակցողները. «Ամէնքս մտածելու ենք որ մեր գլովսներուն վրայ մարգարէին եւ անոր ընկերներուն հոգիները կը սավառնին»:

Չինվորականներին պատասխանատու պարտականության իրականացմանը մղելու համար Էնվերը հիշատակում է ողջ աշխարհի իսլամադավաններին՝ սուլթանի

28 Նույն տեղում:

29 Sı'u Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, էջ 360:

30 Էնվերի կոչի այս և մյուս մեջբերումներն արվում են ըստ հետևյալ հրապարակման. *Խմբագրական, «Ազատամարտ» օրաթերթ, 1914, 31 հոկտեմբեր/13 նոյեմբեր, թիվ 1665, էջ 1*: Ամբողջական տեքստը տե՛ս *Թարգմանություն 4: Հայտարարության հրապարակման մասին տե՛ս հետևյալ հաղորդագրությունը PROCLAMATION BY ENVER, Says Turks with Allah's Help Will Destroy Their Enemies, "The New York Times," 1914, November 15, p. 5*:

նշած թվով՝ երեք հարյուր միլիոն, ովքեր, ըստ նրա, հեծեծալով շղթաների տակ, օսմանյան զինվորների հաղթանակի համար մաղթանքներ են կարդում:

Փաստորեն ինչպես մյուս կոչերը, ռազմական կոչերը ևս կառուցված էին կրոնական քարոզչությամբ. «Ողջ օսմանյան պատերազմական քարոզչությունն իրականացվեց կրոնական մոտիվներով: Մահացածները համարվում էին «մարտիրոսներ»³¹:

դ) Զիհադի պամֆլետ/պարսավագիր

Սովորաբար պետության հրահանգները՝ հայերի տեղահանությունները, կրոնափոխության ենթարկելը և այլ ցուցումներ, տրվում էին մզկիթներում³²: Սակայն Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն խոսում է մի գաղտնի պարսավագրից, որը հավատացյալներին ավելի հստակ ցուցումներ էր տալիս: Ըստ Հ. Մորգենթաուի՝ այն մզկիթներում չէր ընթերցվում և գաղտնի տարածվել էր մուսուլմանական բոլոր երկրներում, օրինակ՝ Եգիպտոսում, Մարոկկոյում, Սիրիայում և այլուր: Պարսավագիրը մանրակրկիտ ներկայացնում էր բոլոր քրիստոնյաների, բացառությամբ գերմանացիների, ֆիզիկական ոչնչացման ծրագիրը: Հ. Մորգենթաուն նաև ընդգծում է, որ այն արաբերեն՝ Ղուրանի լեզվով էր գրվել կանխամտածված: Դեսպան Մորգենթաուն նաև մեջբերումներ է անում այդ փաստաթղթից³³:

Համոզված կարող ենք ասել, որ այդ նույն պարսավագրի մասին է խոսում նաև Արամ Անտոնյանը: Անտոնյանի հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ այն տպագրվել էր Գերմանիայում, բոլոր գերմանացիներն ու գերմանուհիները պարտավոր էին այն տարածել արաբների շրջանում³⁴: Նա կարծում է, որ պամֆլետը հատուկ էր գրվել արաբներնով՝ ոչ թե իր շուրջ սրբազան դաշտ ստեղծելու նպատակով (Ղուրանի լեզվով գրված լինելու պատճառով), այլ որպեսզի տարածվեր արաբների շրջանում ու գրգռեր նրանց ընդդեմ անգլիացիների, քանի որ հենց վերջիններս էին այն քրիստոնյաները, որ ապրում էին արաբների մեջ, ու հենց նրանց դեմ էր ուղղված այդ պարսավագիր-պամֆլետի «առնվազն չորս քրիստոնյա սպանելու» բացառիկ հրահանգը: Ըստ Անտոնյանի՝ այդ գրքի 10-րդ էջի վերջին պարբերության համաձայն (էջը լուսանկարված տպագրվել է Անտոնյանի գրքում)³⁵ մուսուլմանը կարող է իր կրոնական պարտքը կատարել և հարթել փրկության ճամփան առնվազն չորս քրիստոնյայի

31 Rogan E., *A War to End Jihad*, “The New York Times,” 2015, May 1 <https://www.nytimes.com/2015/05/02/opinion/a-war-to-end-jihad.html> (ղիտվել է 20.01.2018):

32 Տե՛ս օրինակ. «Այսօր բոլոր մզկիթներէն կը յայտարարուէր թէ բոլոր հայերը պիտի արքայութիւն: Հայերը չորս օր միայն ժամանակ ունէին իրենց ինչքերը ծախելու... »: Ճէյքըպսըն (Եագոպսըն) Մ., *Օրագրութիւն: 1907-1919: Խարբերդ*, դանիերէն ձեռագիր բնագրէն թարգմանեցին՝ Բախտիկեան Ն. եպս., Սիմոնեան Մ., Անթիլիաս, 1979, էջ 107:

33 Տե՛ս Մորգենթաու Հ., նշվ. աշխ., էջ 128:

34 Տե՛ս Անտոնեան Ա., *Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոլորաձները և Թալեադ փաշա*, Երևան, 1990, էջ 75:

35 Անտոնեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 76-ում գետեղված է այդ բնագիրն արաբերենով, պատկեր թիվ 9:

(պամֆլետի արաբերեն տեքստում՝ անհավատի) սպանելով³⁶: Սակայն կարծում ենք, որ Անտոնյանը ոչ թե անհավատ-քրիստոնյա միտումնավոր փոփոխություն է կատարել իր գրքում, այլ ճշգրիտ իմաստային թարգմանությունն է տվել հրահանգի թիրախային հասցետիրոջ. երիտթուրքերի ծրագրած ջիհադն ուղղված էր քրիստոնյաների դեմ:

Պարսավագրից Արամ Անտոնյանն է օգտվել և, ինչպես վերը նշվեց, էջի լուսանկարը տեղադրել է իր գրքում: Պարսավագրի մասին մի հիշատակում տպագրված գտնում ենք Վուֆգանգ Գուստի հավաքած փաստաթղթերի ժողովածուում՝ Հալեպում Գերմանիայի նախկին հյուպատոս Վալտեր Ռյուպերի՝ Յոհաննես Լեփսիուսին ուղղված նամակում. «Սրբազան կովի կոչ անող արաբական գրքույկ իմ ձեռքով չի անցել, որից մի էջ լուսանկարված է Անտոնյանի գրքի 60-րդ էջում³⁷ (արևմտահայերեն տպագրված «Մեծ Ոճիրը» գրքի 76-րդ էջում-Շ. Խ.): Բայց կարող էր պատահել, որ այստեղ գերմանական կողմն անշնորհքություն է դրսևորել, և կարող էր պատահել, որ Հյուսիսային Աֆրիկայի համար նախատեսված մի բրոշյուր հայտնվել է Հալեպում»³⁸:

Այս պամֆլետ-պարսավագրի բնօրինակ տեքստն իր կարևոր ու լույս սփռող բովանդակությամբ շատ երկար ժամանակ, համեմայն դեպս մեզ համար, մնում էր անհայտ, սակայն երկար փնտրելուց հետո մենք այն հայտնաբերեցինք, ընդ որում պարսավագրի երկու օրինակների լուսապատճենները գրեթե միաժամանակ³⁹: Պարսավագրի մեկ օրինակ պահվում է Վաշինգտոնի ազգային արխիվում՝ RG 59, No. 867.00/762 ֆոնդային համարի տակ⁴⁰: Արաբերեն այդ պամֆլետ-գրքույկից բացի, առկա է Հենրի Մորգենթաուի ստորագրած նամակ-բացատրագիրը՝ ուղղված ԱՄՆ-ի պետքարտուղարին առ այն, որ Հալեպում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Ջեսսի Բ. Ջեքսոնն⁴¹ է իրեն ուղարկել այդ գրքույկը, և ինքն էլ իր հերթին՝ պետքարտուղարին՝ նշելով, թե ինչ կտորներից է բաղկացած իր ուղարկած փաստաթղթային փաթեթը՝

36 Նույն տեղում, էջ 75-77: Արամ Անտոնյանը պատմում է, որ, անշուշտ, գերմանական այդ քայլն ուղղված էր հատուկ անգլիացիների դեմ, քանի որ արաբական միջավայրում գտնվող նրանց հակառակորդներն անգլիացիներն էին: Դրանից մեծ աղմուկ է բարձրանում, որի պատճառով թուրքական կառավարությունն առգրավում և ոչնչացնում է գրքի բոլոր օրինակները:

37 Նկատի ունի Արամ Անտոնյանի գրքի ֆրանսերեն թարգմանությունը:

38 Գուստ Վ., *Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916, Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից*, Երևան, 2008, էջ 710-711:

39 Դրանց պատճենները մեզ տրամադրեց ՀՅԹ-ի ավագ գիտաշխատող պարոն Միհրան Միսալյանը, ում հայտնում ենք մեր խորին երախտագիտությունը:

40 “A Universal Proclamation to All the People of Islam,” published by the National Society of Defense, The Seat of the Caliphate, printed in the Mutba’at el-Haireyet (1333), *United States National Archives*, Washington D. C., Record Group 59, No. 867.00/762, Morgenthau to Secretary of State, May 11, 1915, encl., Jackson to Morgenthau, April 8, 1915. Պարսավագրի արաբերեն և անգլերեն տիտղոսաթերթերը տե՛ս համապատասխանաբար *Պարկեր 6 և Պարկեր 7*:

41 Ջեսսի Բենջամին Ջեքսոն (1871-1947), 1908-1923 թթ. ԱՄՆ-ի հյուպատոսը Հալեպում, Հայոց ցեղասպանության օտարերկրյա կարևոր ականատեսներից, որը հազարավոր հայերի է փրկել մահից: Նրա հայանապատ գործունեության մասին տե՛ս *SAVED BY AMERICAN CONSUL: Armenian Refugees Hope Others Will Be Saved from Slavery*, “The New York Times,” 1916, January 18, p. 4:

- 1) Միստր Ջեքսոնի նամակը Մորգենթաուին՝ ապրիլի 8, 1915 թ., 2) Պամֆլետը, 3) Պամֆլետի թարգմանությունը⁴²:

Ջեասի Ջեքսոնի կարծիքով պամֆլետը Հալեպում տարածվել էր գերմանացի տեր և տիկին Քոխերի⁴³ ու հնարավոր է նաև Օսկար Ֆլեխսիգի կողմից: Մորգենթաուն նշում է, որ արաբերենից անգլերեն թարգմանությունը կատարել էր ոմն Dr. C. F. Gates-ն իր խնդրանքով: Համոզված կարելի է ասել, որ խոսքը վերաբերում է դոկտոր Քալեր Ֆրենկ Գեյթսին⁴⁴՝ սկզբում Եփրատ քոլեջի և ապա Ռոբերտ քոլեջի նախագահին: Պամֆլետին մեծ ուշադրություն է հատկացվել՝ հաշվի առնելով այն, թե ինչ ողիսական է այն ունեցել մինչև ԱՄՆ հասնելը, ում ձեռքով է այն անցել. սկզբում Հալեպում ԱՄՆ-ի հյուպատոսի, ապա Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպանի, միաժամանակ պամֆլետի թարգմանչի, ամերիկյան կարևորագույն երկու քոլեջների նախագահի, և հասել է ԱՄՆ-ի պետքարտուղարություն:

Իր կցագիր նամակում Ջ. Ջեքսոնը գրեթե մարգարեական նախագգուշացում է անում պամֆլետի հետագա հնարավոր կործանարար ազդեցության մասին հետևյալ խոսքերով. «Անպայման ինչ-որ բան պետք է արվի՝ կանխելու համար այսպիսի քարոզչությունների շարունակությունն ապագայում, այլապես մի օր հետապնդվող արդյունքը կիրականանա, և այն կործանարար կլինի»⁴⁵:

ԱՄՆ-ի հյուպատոսի նամակից երևում է, որ նա պամֆլետն ուղարկել է 1915 թ. ապրիլի 8-ին: Մոտ մեկ ամիս անց՝ մայիսի 11-ին, Հ. Մորգենթաուն, արդեն իր գրած բացատրական նամակին կցելով հյուպատոսի նամակը, արաբերեն պամֆլետն ու դրա անգլերեն թարգմանությունը, այն ուղարկել է պետքարտուղարություն, վերջինս էլ այն ստացել կամ արխիվացրել է հունիսի սկզբին: Եվ հավանաբար հենց այդ թարգմանության հիման վրա էլ Հ. Մորգենթաուն արդեն իր հուշերում վերը նշված դիտարկումներին հավելում է. «Կանխամտածված այն տպագրված էր արաբերեն՝ Ղուրանի լեզվով: Դա մի երկարաշունչ փաստաթուղթ էր, որի անգլերեն տարբերակը

42 Հենրի Մորգենթաուի այս նամակի պատճենը տե՛ս Պատկեր 8:

43 Ջեասի Ջեքսոնը կարծում է, որ Հալեպում պամֆլետի տարածման մեջ ավելի հավանական մեղավորը տիկին Քոխն էր, իսկ նրա ամուսինը՝ Հալեպում գերմանական “Luticke” առևտրական տան ներկայացուցիչը, գուցե և որևէ կապ չունեի այդ ամենի հետ: Արամ Աստուկյանը հաղորդում է, որ տիկին Քոխը սկզբում զարհուրելի ատելություն էր տածում հայերի նկատմամբ, սակայն Եղեռնի ժամանակ նա, ազդված հայերի հանդեպ կիրառվող դաժանություններից, փոխում է իր վերաբերմունքը. «... միջոց մը ձեռքը խարազան մը առած Հայկաի փողոցներուն մէջ կը ծեծէր հայ խոշտանգող ոստիկանները»: Տե՛ս Աստուկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 75:

44 Քալեր Ֆրենկ Գեյթս (1857-1946), ամերիկացի այս միսիոները ճանաչված էր թե՛ միսիոներների, թե՛ տեղացիների շրջանում, տիրապետում էր հայերենին, արաբերենին ու թուրքերենին, 1883-ին Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհուրդը (անգլ. American Board of Commissioners for Foreign Missions) նրան ուղարկում է Մարդին՝ միսիոներություն անելու, իսկ 1894-ին նա Խարբերդ քաղաքի Եփրատ քոլեջի նախագահն էր: 1903-1932 թթ. նա ստանձնում է մեկ այլ՝ Կոստանդնուպոլսում գործող հանրահայտ Ռոբերտ քոլեջի նախագահի պաշտոնը: Լոզանի կոնֆերանսի ընթացքում նա եղել է ԱՄՆ-ի ներկայացուցչության խորհրդական. տե՛ս *An Appreciation: Dr. Caleb Frank Gates-President of Robert College 1903-1932*, Published by The Robert College, Herald Board of 1931-1932, Istanbul.

45 *A Universal Proclamation to All the People of Islam*, Jackson to Morgenthau, 1915, April 8, p. 2.

պարունակում էր տասը հազար բառ: Տեքստն առատորեն համեմված էր Ղուրանից բերված մեջբերումներով, որոնց *ոճն ամբողջովին միարված էր ռասայական ու կրոնական արելություն արթնացնելուն*: Այն մանրակրկիտ ներկայացնում էր *համայն քրիստոնյաների, բացառությամբ գերմանացի ազգի, սպանության ֆիզիկական ոչնչացման ծրագիրը*»⁴⁶ (ընդգծումները մերն են–Շ. Խ.):

Փաստաթուղթը գրվել է պաթետիկ կրոնական քարոզի ոճով, ներառում է կոչեր և ուղիղ հրամաններ:

Մուտքի անվերնագիր հատվածում մեջբերվում են երկու դուրանյան այսթ իսլամադավանների եղբայրության վերաբերյալ, հիշեցվում է, որ տարբեր լեզուներով խոսող ազգերը, որոնք միմյանց թշնամի էին մինչև իսլամի ի հայտ գալը, միավորվեցին Ալլահի կամքով մեկ հավատի շուրջ, և նրանց սրբազան պարտականությունն էր ատել դժվարությունները՝ ողջ ուժով նպաստելով եղբայրակիցների ազատագրմանը «անհավատների» իշխանությունից, որպեսզի նրանք ազատվեն ճնշումներից, և ով որ խախտում է այդ պարտականությունը, մեծ անիրավության մեջ կմեղադրվի և Ալլահից ենթակա կլինի գեհենի պատիժներին: Շեշտվում է խալիֆին (կոչելով Ալլահի առաքյալ) ու խալիֆայի կենտրոնը, այսինքն՝ Ստամբուլը, պաշտպանելու պարտավորությունը, պատրաստ լինել դիմակայելու թշնամուն, դառնալու զինվոր, անհրաժեշտության դեպքում մասնակցելու սրբազան պատերազմի՝ ժամանակավորապես դադարեցնելով ամեն գործ՝ բացի Ալլահի կրոնը փրկելու և սրբազան պատերազմ մղելու գործից:

Երկրորդ հատվածը վերնագրված է «*Անկման աստիճանը, որին հասել է իսլամական աշխարհը*», որտեղ խոսվում է, թե ինչ ողբերգական աստիճանի է հասել, ինչ օրհասական դրության մեջ է մահմեդական աշխարհը՝ թվարկելով ժամանակի մուսուլման տերություններն ու այնտեղ ապրող մահմեդականների ծանր վիճակը անհավատների լծի տակ, քանի որ դադարել էին հետևել Ղուրանի խոսքին՝ այդպիսով անցնելով մի տարաբախտությունից դեպի մյուսը: Վերջում կրկին ընդգծվում է ոտքի կանգնելու հրամայականը:

Երրորդ հատվածի վերնագիրն է «*Այսօր սրբազան պատերազմը սուրբ պարտականություն է դարձել յուրաքանչյուր մուսուլմանի համար*», որտեղ տրվում են այն հաջորդական քայլերը, որ իսլամադավանները պետք է անեն՝ հաջողության հասնելու համար. օրինակ՝ ստեղծեն գաղտնի միություններ՝ ընդդեմ այն կառավարությունների, որոնք դիմադարձում են իսլամական աշխարհին: Այստեղ նշվում է, որ բացառություն են կազմում այն անհավատները, որոնք զինակցում են իսլամադավաններին՝ ի նկատի ունենալով Գերմանական և Ավստրո-հունգարական կայսրությունները: Այս վերնագրի ներքո հրամայվում է սպանել առնվազն 3–4 անհավատի: Այս հատվածից մեջբերում է կատարում Հ. Մորգենթաուն. «...իսլամի վրա իշխող անհավատների սպանությունը դարձել է սրբազան պարտք՝ անկախ նրանից՝ դա կկատարվի բացահա՞յտ, թե՞ գաղտնի, ինչպես հրամայում է Ղուրանը. «Սպանե՛ք նրանց, որտեղ էլ գտնեք»:Աշխարհի ցանկացած վայրում գտնվող յու-

46 Մորգենթաուն Հ., նշվ. աշխ., էջ 128:

րաքանչյուր մահմեդական պիտի հանդիսավոր երդում տա, որ կսպանի առնվազն երեք կամ չորս անհավատի, ովքեր իշխում են իրենց վրա, քանզի այդպիսիք Ալլահի հավատքի թշնամիներն են... Այդպես վարվող ամեն մի մահմեդական կազատվի Ահեղ դատաստանի սարսափներից, երբ արթնանան հանգուցյալները: Ո՞ր մի անհատը կարող է նման պարգևը մերժել այդպիսի չնչին արարքի դիմաց»⁴⁷:

Չորրորդ հատվածը՝ «Մուսուլմանների իրավունքները» վերնագրով, շեշտադրում է «Պատերազմի տան»՝ դար ուլ-հարբի ու «Իսլամի տան»՝ դար ուլ-իսլամի գաղափարը՝ կապված ջիհադ մղելու պարտականության հետ:

Հինգերորդ հատվածը՝ «Սրբազան պատերազմի տեսակները», բաղկացած է հետևյալ մասերից.

ա. *սրչի պատերազմ*, որի ժամանակ մուսուլմանը պետք է հավատա իր սրտով, որ անհավատներն իր և իր կրոնի թշնամիներն են, և ողջ սրտով պետք է ցանկանա նրանց անհետանալն ու նրանց ուժի ոչնչանալը,

բ. *պատերազմ խոսքով*, երբ խոսքի ու գրչի իսլամադավան վարպետները պետք է պախարակեն անհավատների խավարամտությունն ու անհավատությունը: Այս ենթակետում հղում է կատարվում Կովկասի ու Ռուսաստանի իսլամադավաններին՝ շեշտելով, որ հատկապես նրանք պետք է մասնակցեն սրբազան պատերազմի այս ձևին,

գ. *իրական պատերազմ*՝ փոքր՝ տեղական կամ ներքին, և մեծ՝ արտաքին, բաղկացուցիչներով:

Վեցերորդ հատվածը՝ «Մարտիրոսություն» վերնագրով, ընդգծում է, որ նկարագրված պատերազմում մահացած ցանկացած իսլամադավան մարտիրոս կլինի:

Իսկ յոթերորդ հատվածում նկարագրվում են «Ջիհադի ձևերը»՝ ա. անձնապես, բ. խմբերով, գ. արշավներով:

Այս պամֆլետի բովանդակությանը կատարված անդրադարձների հանդիպել ենք շատ քիչ տեքստերում. դրանց թվում են Առաքել Պատրիկի կազմած «Պատմագիրք յուշամատենան Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան» Ա հատորը, Տրապիզոնի թեմի վիճակավոր Հովհաննես արքեպիսկոպոս Նազլյանի, Գառնիկ Ստեփանյանի և ինչպես նշեցինք, Հենրի Մորգենթաուի հուշերը:

Առաքել Պատրիկի կազմած «Պատմագիրք յուշամատենան Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան» Ա հատորում կարելի է գտնել հետևյալ մեկնաբանություններն ու մեջբերումները, «1914 թուականի Հոկտեմբերին «արդէն պատրաստուած էր *Ճիհադը*, հայասպանութեան գլխաւոր գործիքներէն մին, 5,000 բառերէ բաղկացած արինոտ վաւերաթուղթ մը, որուն արաբերէն բնագրին մէջ կան բառ առ բառ հետեւեալ քանի մը տողերը.

«Մաքրել երկիրը անբաղձալիներէն: Ասիկա միակ առիթն է» (Լեպասանու ավտանի հիմ մին: Ղայիլէթ էլ գեւայ):

«Անհաւատներու արինը անարժէք է» (Վա էննէ տէմ էլքիֆար էսպահ հէտէրէն):

«Երդում տուէք սպաննելու առնուագն երեք կամ չորս անհատներ» (Ֆէյէն պըզի էնն ահետ քիլլի):

47 Նույն տեղում, էջ 127-128:

«Ատկէ ատկի բարի գործ չկայ» (Վա իի լեմիեքին լեհու մինն ամէլ էլ խայրը սիվա հատա)»⁴⁸:

Եվ հետագա կապ է արձանագրվում, թե ինչպես պատերազմի սկզբում հայտարարված ջիհադը 1914 թ. նոյեմբերից մինչև 1915 թ. գարունը պահեց իր նպատակայնությունն ու արտացոլվեց հայերի դեմ իրականացված ցեղասպանության մեջ. «Նման արհիւնուշտ հրահանգներուն զուգահեռ է, Փետրուար 2/15, 1915 Թալէաթի տեսակցութիւնը գերման դեսպան Վանկենհայմի հետ, հայերը բնաջնջելու մասին, ուր Թալէաթ «Ճիհատի բառերով, հայկական խնդիրը վերջացնելու մասին կ'ըսէր. «Միակ յարմար առիթն է հիմա». Ֆրանսերէն՝ իր բառերով. «Սէ լը սէօլ մոման փռփիս»: Էնվերի հեռագրին մէջ յիշուած *Ճիհայրը* և Թալէաթի տեսակցութիւնը ֆրանսերէնով նոյն արհիւնտ բառերը կը պարունակեն»⁴⁹:

Հովհաննես Նազլյանի հաղորդմամբ պամֆլետն իսկապես աղետալի նշանակություն ունեցավ օսմանյան քրիստոնյաների համար՝ հավելելով, որ այդ «տետրակով» երիտթուրքերը քրիստոնյաների հետ կապված իրենց գաղափարներն ու քաղաքական դիրքն էին արտահայտել. «Արաբերեն լեզուով գրուած և բովանդակ իսլամական աշխարհի մէջ ցրուած տետրակի մը մէջ, ջարդը և անոր հրամանակարգը սահմանող վարդապետութիւնը, բոլոր քրիստոնէաներու վրայ տարածուած էր, ուր մասնատրապէս կ'ըսուէր «Թշուառականներուն (քրիստոնէայ) փճացումը, ըստ Գուրանի պատուէրին, նուիրական գործ մ'է՝ կատարուի այն գաղտնի կամ հրապարակաւ, ուր ալ որ գտնէք, զանոնք սպաննեցէք, բացարձակ իշխանութիւն կուտանք ձեզ»⁵⁰:

Հավանաբար սուլթանի կոչի ու ֆեթվաների՝ դեղին թղթի մասին է նշել, ինչպես նաև այս պամֆլետի⁵¹ մասին է գրել Գառնիկ Ստեփանյանը «Մղձավանջային օրեր» գրքում: Նա փոխանցում է մի վերապրողի պատմությունն այն մասին, որ օսմանյան բանակ գորակոչվելուց հետո Հասան անունով մի թուրք տասնապետ Երզնկայից Դաբաղխանայում նրան ցույց է տալիս մի «դեղին թուրք»՝ իբրև շէյխ ուլ-իսլամի գաղտնի հրահանգ: Վերապրող հայն այն նկարագրում է իբրև մի ընդարձակ կոչ, որի սկզբում ներկայացվում էր, թե ինչպես են իսլամադավանները տառապում «անհավատների» իշխանության տակ, և այդ պատճառաբանությամբ հրահանգվում է անողոր լինել նրանց նկատմամբ. «... Սոսկումով լսեցի հատկապես հետևյալ բառերը. – Այս սրբազան պատերազմը նվիրական պարտականություն է յուրաքանչյուր մահմեդականի վրա՝ սպանել, անխնա սպանել անհավատներին: Անհավատների արյունը կարող է թափվել առանց պատժի: Բռնեցէք նրանց և սպանեցէք, որտեղ որ հանդիպէք, գաղտնաբար, թե հայտնապես: Դուք անսահման իրավունք ունեք նրանց վրա: Նա ով գոնե մի անհավատ է սպանում, լիովին վարձատրվում է աստծուց: Ո՞վ

48 Պապունգիրք յուշամատենան Սեբաստիոյ եւ Գասառի հայութեան, հատոր Ա, կազմեց՝ Պատրիկ Ա. Ն., Պէյրութ, 1974, էջ 727:

49 Նույն տեղում:

50 Նազլեան Յ. Եպս., նշվ. աշխ., էջ 15:

51 Այս եզրակացությանն ենք հանգել նրա կոչի ստորև մեջբերված բովանդակությունից. այն համապատասխանում է միայն պամֆլետ-պարսավագրին, որն արաբերենով է:

կարող է մերժել այդպիսի մի չնչին գործ կատարել, այդպիսի մի մեծ վարձատրությունով»⁵²:

Նրան հավելյալ զգուշացնում են նաև հետևյալը.

«–Արամ, լսե՛լ ես, հայերին կարող են սպանել:

–Ինչու՞:

–Շեյխ Ուլ Իսլամը սրբազան պատերազմ է հայտարարել և կարգադրել է, որ ամեն մի հավատացյալ գոնե մի անհավատ սպանի»⁵³:

Կարող ենք պնդել, որ պարսավագրի նշանակությունն իսկապես մեծ է եղել և՛ հրապարակումից ի վեր՝ ընդհուպ Հայոց ցեղասպանության ծրագրի իրագործումը՝ հաշվի առնելով դրա տարածվածությունը, գաղտնի փոխանցվելը, և՛ Թալեաթի կողմից հղումներ անելը պարսավագրին, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ արդեն 1915 թ. գարնանն այն ԱՄՆ-ում Հալեպի հյուպատոսի կողմից ձեռք բերվելուց հետո ուղարկվել է Հ. Մորգենթաուին, որն իր հուշերում բառացի, մի քանի էջ զբաղեցնող մեջբերումներ է անում այդ պարսավագրից: Արամ Անտոնյանի կողմից պարսավագրին ուշադրություն դարձնելը ևս վկայում է փաստաթղթի կարևորության մասին:

ե) Օսմաներեն և ռուսերեն թոռոցիկը⁵⁴

Թոռոցիկն սկսվում է Ռուսաստանի՝ Ավստրիայի ու Գերմանիայի դեմ պատերազմ հայտարարելու իրողությունը պատմելով և հիմնավորելով, թե ինչու Օսմանյան սուլթան Մեհմեդ V-ն իր հերթին պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին ու նրա դաշնակիցներին՝ Ֆրանսիային ու Անգլիային: Հետագա նախադասություններում շրջադարձ է կատարվում օսմանյան զորքերի հաջողություններին ու Սև ծովում ռուսական նավատորմի շրջափակմանը, Կովկասում մուսուլմանների հաղթական մուտքին, և թե ինչպես են կովկասյան մուսուլմանները կոչվում իրենց օսմանյան եղբայրների կողմից: Տեքստի հեղինակը, հղում կատարելով Մեհմեդ V-ի՝ սրբազան պատերազմի ֆեթվային, որն ուղղված էր ընդդեմ ռուսների, անգլիացիների ու ֆրանսիացիների, ինչպես նաև մեկ այլ սրբազան պատերազմի կոչի, որտեղ ասվում էր, որ չի կարելի շարժել Ալլահի զայրույթն ու մասնակցել իսլամի բարեկամ երկրների դեմ հայտարարված պատերազմին, ասում է. «Հայտարարում եմ խալիֆի այդ հրամանը և ֆեթվայի բովանդակությունը ռուսական զորքերում գլխավոր մուսուլման սպաներին ու զինվորներին»:

Իբրև եզրափակիչ խոսք՝ նա հրամայում է իսլամադավաններին լքել ռուսական բանակի շարքերը: Նա Ռուսաստանը կոչում է իսլամի, խալիֆաթի և Օսմանյան կայսրության ամենադիմադրական և անհաշտ թշնամի ու հորդորում միանալ Ավստրիայի ու Գերմանիայի՝ օսմանյան «խալիֆի» բարեկամ երկրների զորքերին»⁵⁵:

52 Ստեփանյան Գ., *Մղձավանջային օրեր*, Երևան, 1945, էջ 20-21:

53 Նույն տեղում, էջ 22:

54 Ամբողջությամբ տե՛ս *Թարգմանություն 5: Թոռոցիկի ռուսերեն և օսմաներեն դարձերեսները տե՛ս համապատասխանաբար Պատկեր 9 և Պատկեր 10:*

55 Հայերեն թարգմանությունը կատարել ենք թոռոցիկի մի օրինակի ռուսերեն տեքստից, որի ֆոնային համարը հետևյալն է՝ ՀՅԹԻ-ի ֆոնդեր, Բ-31, թպ 14, ֆի 26:

Օսմանյան ջիհադի կոչից ու ֆերվաններից ազդեցություն կրած այս անստորագիր թոռուհիկի բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ այն գրվել է Առաջին աշխարհամարտի մեջ Օսմանյան կայսրության մտնելուց հետո, սակայն վկայությունների, հետազոտությունների բացակայության պատճառով մեզ դեռևս անհայտ է մնում թոռուհիկի հեղինակը: Այնուամենայնիվ, կարող ենք պնդել, որ նա եղել է բարձր հեղինակություն վայելող մուսուլման առաջնորդ, իսկ թոռուհիկի պատրաստման թվականը 1914 թ. աշունն է⁵⁶, հասցեատերերը՝ ռուսական բանակում ծառայող իսլամադավանները: Հետաքրքիր է, որ թոռուհիկի մի օրինակ⁵⁷ ինքնաթիռից դուրս է նետվել 1915 թ. փետրվարի 23-ին Սիբիրի 6-րդ բանակային կորպուսի 12-րդ հրետանային ջոկատի դիրքում: Նշված տարեթիվը խիստ կարևոր է՝ հասկանալու համար, որ 1914 թ. նոյեմբերյան ջիհադի կոչերը չմնացին միայն 1914 թ. մեջ, այլ շարունակեցին իրենց կիրառությունն ունենալ 1915 թ. ևս: Այսինքն՝ ջիհադի կոչերը կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեին, տվյալ դեպքում ռուսական բանակի կազմում մարտնչող մուսուլմանների վրա ազդեցություն գործելու նպատակ ունեին⁵⁸:

Ալեքսանդր Աստաշովի գրքի համաձայն՝ եղել են ևս երկու նմանատիպ թոռուհիկներ՝ նույնպես կրոնական շեշտադրումներով, որոնցից մեկը ևս նետել են ինքնաթիռից⁵⁹:

Այսպիսով, ջիհադի տարբեր կոչերի տեքստերը մշակվեցին քրիստոնյա-«անհավատների» թիրախավորմամբ, նրանց դեմ պայքարն ու պատերազմը դիտարկվեցին որպես սրբազան կրոնական պարտականություն: Այդ կոչերի տեքստերը միտված էին ապահովելու մուսուլմանների զանգվածային արշավն ընդդեմ թիրախավորված խմբերի:

56 Տե՛ս http://propagandahistory.ru/books/Aleksandr-Astashov_Propaganda-na-Russkom-fronte-v-gody-Pervoy-mirovoy-voyny/228 (դիտվել է 28.11.2017) կայքը, որտեղ տեղադրված է Ալեքսանդր Աստաշովի ռուսերեն գիրքը. Астахов А. Б. *Пропганда на Русском фронте в годы Первой мировой войны*. М., 2012: Այստեղ ներկայացված է թոռուհիկի ռուսերեն տեքստը, իսկ արխիվային տվյալներից պարզ է դառնում թոռուհիկի պատրաստման թվականը:

57 Ֆոնդային համարը՝ РГБИА. Ф. 2110. Оп. 1. Д. 1431. Л. 101 (տե՛ս նույն կայքում):

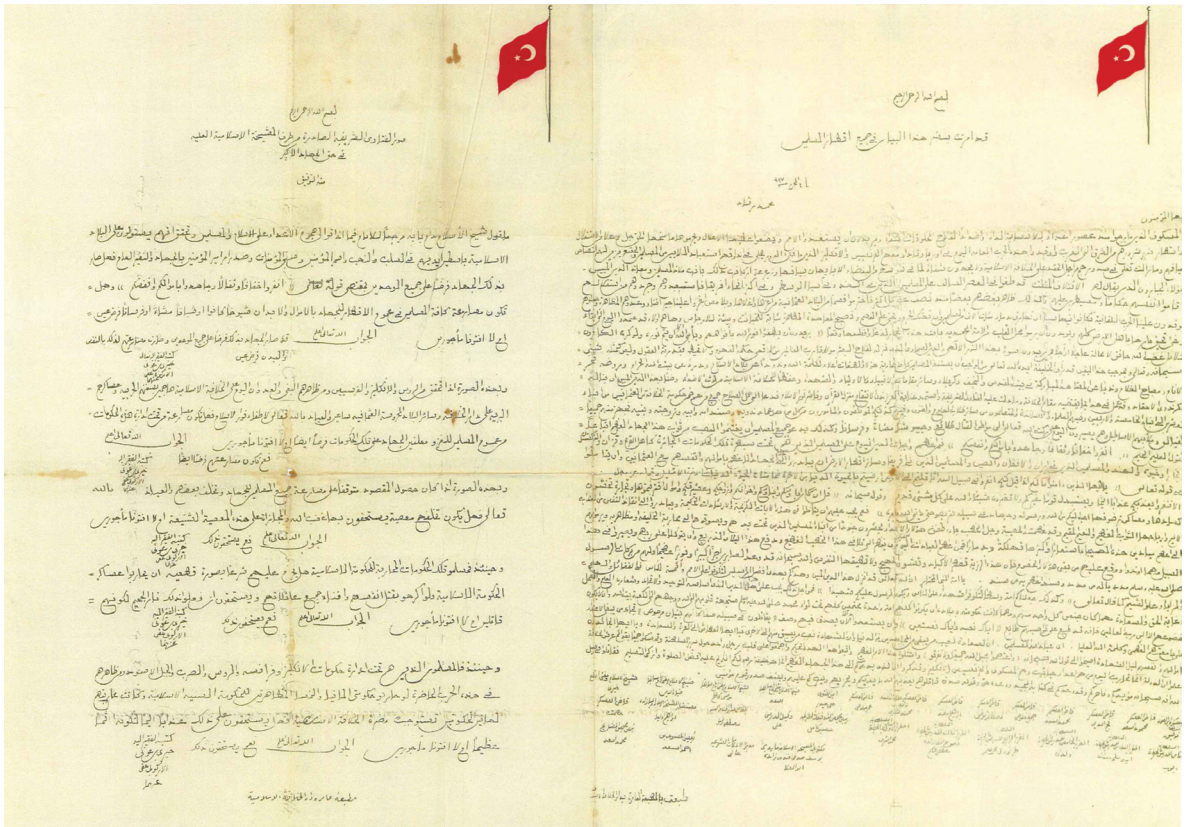
58 Ռուսական կայսրության զորքերի զբաղեցրած դիրքերում հայտնաբերված են ևս երկու օրինակներ՝ երկուսն էլ 4-րդ բանակի (մեկը՝ Դադատանի 21-րդ հետևակային) դիվիզիայի դիրքում՝ 1914 թ. դեկտեմբերի 30-ին). տե՛ս նույն կայքում:

59 Տե՛ս http://propagandahistory.ru/books/Aleksandr-Astashov_Propaganda-na-Russkom-fronte-v-gody-Pervoy-mirovoy-voyny/230 (դիտվել է 28.11.2017) և http://propagandahistory.ru/books/Aleksandr-Astashov_Propaganda-na-Russkom-fronte-v-gody-Pervoy-mirovoy-voyny/229 (դիտվել է 28.11.2017):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Պատկեր 1. Զախ մասի բնագիրը Մեհմեդ Ռեշադի ընդհանուր շիհադի հայտարարագիր-կոչն է, իսկ աջակողմյանը շեյխ ուլ-խլամի 5 ֆերվաներն են: Այս տեսքով այն թողարկվել է «4 Մուհարրեմ [1]333 թվականին, այն է՝ 22 նոյեմբեր, 1914-ին:

Աղբյուրը՝ «Յեհի Շաֆաթ» թերթի կայք⁶⁰:

60 Աղբյուրը՝ «Յեհի Շաֆաթ» թերթի կայքում տեղադրված լուսանկարը <http://www.yenisafak.com/gundem/osmanliyi-savasa-sokan-fetva-2027939> (դիտվել է 16.11.2017):

Թարգմանություն 1. Սուրբան Մեհմեդ V Ռեշադի ջիհադի հայտարարագրի արևմտահայերեն թարգմանությունը

«Կոչ իսլամներուն»

Կրօնակիցներ, այսօր անհաւարներու հետ մոտեմեդականութիւնը վերջին անգամ լինելով դէմ դիմի եկած է, դարեւի ի վեր Անգղիո, Ռուսիո միալիմանները ճնշելու կրօնքի ազաւորութիւնը աշխարհէն վերցնելու համար բոլոր ուժով կ'աշխատին: Ֆրանսացիները Ճէզայիրի, Թունիսուսի, Ֆասի իսլամ կրօնասէրները ու երևելի անձնատուրութիւնները, թնդանօթի բերան կապելով կտոր կտոր ըրին: Միսիլմանի աղջիկներն զարճութեան հաւաքոյթներու մէջ խաղցուցին և իսլամներու պարհին կոխկրտեցին: Ռուսները, ռիսերիմ, Կակազը, Թուրքեստանը ու Պարսկաստանը իրար խառնեցին. իսլամի արիւնը երկու հարիւր տարիներէ ի վեր գեպի նման հոսեցուցին. ուր որ մի լուսամիտ, իր ազգն ու հայրենիքը սիրող իսլամ մը տեսան ճզմեցին, միլիոնատուր իսլամներու մոխիր մարեցին:

Կրօնակիցներ, ձեզմէ կը հարցնեմ. ո՞ր են Կակազի մեծաւորն պէյերը, ուր են Խրիմի համբաւաւոր խաները, ո՞ր գնացին Թուրքեստանի զօրաւոր կառավարութիւնները: Բոլոր ամէնքը Մոսքովի բռնակալ ու արիւնտուր ճիրաններու ներքո ոչնչացան: Ո՞ր են այն հազարաւոր միւսարէները որոնց վրայ օրական հինգ անգամ Աստուծոյ միտքեան մինչև երկինքներ կը բարձրացուէր: Նիւրական ուխտաւորեղիներ կրօնական դպրանոցներ ո՞ր են. այս ամէնքը մի՞թէ անհաւարներու ուրքերի տակն չէ՞ն Միսիլման եղբայրներ, Անգղիացիները տարեկան մի միլիօն իսլամներու արիւնը կը քանեն, Եգիպտոսի մեծահարուստները այժմ մէյ մէկ մուրացկանի վիճակի հասած են: Հնդկաստանի զորաւոր նապապները (միլիօնաւորներ)՝ Անգղիոյ ձեռաց մէջ մէյ մէկ խաղալիք դարձեր են: Վերջապէս միսիլմանութիւնը ճզմելու, փչացնելու աշխատանքէն մի վայրկեան իսկ ետ չմնացին: Միսիլմանի սպանութիւնը այս անգութ անհաւարներու համար ամէնամեծ հաճոյքի կարգը անցաւ: Այս վիճակով մեր Մարգարէի օրէնքը Գուրանը (կրօնագիրքը) ամէն տեղ կը ճնշուի ու կ'անարգուի, միսիլման եղող ամէն անհաւ ու ժողովուրդը, անհաւարներու այս բռնութիւններ վերացնելու պարտական է. հաւարացեալները այս անօրէններու թելերը կտրելու են:

Ահաւասիկ ակնկալուած օրը հասաւ, մեր տէրն ու իսլամութեան վեհափառ խալիֆան Աստուծոյ հրամանին ու մեր սուրբ Մարգարէի բարոյական ցուցմունքներուն հպարակելով, միսիլմաններուն կրօնական պարերազմ մղելու կը հրահրէ. Իսլամի այս վրանգաւոր օրերուն ամէն մէկ անհաւոր, կյանքով ու սրտացուածքով կրօնական պարերազմի մասնակցելու կը հրամայուի: Այս պարերազմը կրօնական սուրբ պարերազմն է, աշխարհի բոլոր միսիլմանները գերութենէ ու թշուառութիւնէ պիտի ազատուին: Սրբազան Գուրանը պիտի պահպանուի, ուր որ լինենք, այս կրօնական պարերազմին կեանքով ու սրտացուածքով չ'մասնակցողը նզովուած է Բարձրեալ Ածոյ [պարհիվ նշանով է գրված-Շ. Խ.] բարկութեան ու պարիժներին արժանի:

Ահաւասիկ ո՞վ կրօնակիցներ, մեր խալիֆայի բանակները մինչև Կակազը և պարերազմական նաւերը մինչև Սեւաստապոլ հասած, դուք ալ ներքուստ մեր կրօնքի

հիման համաձայն Ճիհադի (կրոնական պատերազմի) սկսեցեք, Ռուսներին ու անոնց օգնող ժողովրդին ոչնչացրեք... իսլամ քանակներուն օգնության փութացեք... Աստուծոյ հրամանն, Մարգարէի կամբը, ու խալիֆայի բաղձանքը կատարեցեք... Ձեզ ու առհասարակ բոլոր միւսիւլմանների համար երջանկութեան դռները բացուած են, մի վախ՛նաք, որովհետեւ Աստուածը մեզ հետ է, որովհետեւ Գուրանը յափրենական է, և դրա համար ալ միւսիւլմանները միշտ յաղթող կը լինեն: Ոչ մի ժամանակ վասն Աստուծոյ, մի մոռնաք որ դուք էք կրոնական պատերազմի վարիչները վազեցեք յափրենական երջանկութիւն վաստակելու օրերը հասած են»⁶¹:

Տեքստի տակ՝ ի համաձայնություն և ի հաստատումն սուլթան-խալիֆի խոսքի՝ առկա են թվով 29 մուսուլման աստվածաբանների ու կրոնական հեղինակությունների ստորագրությունները.

1. Շէյխուլիսլամ (իսլամաց կրօնապետ) եւ միւֆթի (իսլամական օրէնքի վճռատու)՝ Իսայրի (Հայրի), 2. Նախկին շէյխուլիսլամ եւ միւֆթի՝ Զիաուտտին, 3. Նախկին շէյխուլիսլամ եւ միւֆթի՝ Մուսա Քազըմ, 4. Նախկին շէյխուլիսլամ եւ միւֆթի՝ Էսաատ, 5. Էմին Ֆէթվա (շէյխուլիսլամութեան մէջ ֆէթվան գրի առնող պաշտօնեայ)՝ Ալի Հայտար, 6. Գազաքէր (շէրիի դատաւոր)՝ Էօմէր Խուլուսի (Հուլուսի), 7. Գազաքէր՝ Աթաուլլահ էֆէնտիզատէ Մէհմէտ Շիքրի, 8. Գազաքէր՝ Իպրահիմ Էսաատ, 9. Գազաքէր՝ Մուսթաֆա Թէվֆիգ, 10. Գազաքէր՝ Ահմէտ Խուլուսի (Հուլուսի), 11. Գազաքէր՝ Մէհմէտ Էսաատ, 12. Գազաքէր՝ Նէճմէտտին, 13. Գազաքէր՝ Մահմուտ Էսաատ, 14. Նախկին գազաքէր եւ էմին ֆէտվա՝ Թէվֆիգ, 15. Գազաքէր՝ Իսմէթ, 16. Շէյխուլիսլամի խորհրդական՝ Էվլիազատէ Իպրահիմ Էվլիա, 17. Կ.Պոլսոյ շէրիի դատաւոր՝ Մուսթաֆա Բըզա, 18. Փոխանորդ դասի՝ Ալի, 19. Շէրիի քննչական ժողովի նախագահ՝ Հիւսէին Քամիլ, 20. Նորին վսեմութիւն սուլթանի մօտ ա. որոշող (գործակատար)՝ Մէհմէտ Էշրէֆ, 21. Նորին վսեմութիւն սուլթանի մօտ գ. որոշող (գործակատար)՝ Նասուհ Էֆէնտիզատէ Մուսթաֆա Ասըմ, 22. Նորին վսեմութիւն սուլթանի մօտ դ. որոշող (գործակատար)՝ Թուրնուպալը Մէհմէտ Հիլմի, 23. Նորին վսեմութիւն սուլթանի մօտ ե. որոշող (գործակատար)՝ Վէլտան, 24. Նորին վսեմութիւն սուլթանի մօտ գ. որոշող (գործակատար)՝ Այտոսլու Սաատահ, 25. Նորին վսեմութիւն սուլթանի մօտ ը. որոշող (գործակատար)՝ Էյիւպ, 26. Շէյխերու ժողովի նախագահ՝ Մէհմէտ Էսաատ, 27. Սեւագրութեանց նախագահ՝ Ահմէտ Էսաատ, 28. Շէրիի վճռագրերու տնօրէն՝ Ալի, 29. Շէյխուլիսլամութեան դիւանապետ՝ Մարտինի Յուսուֆ Սըտգը Էֆէնտիզատէ Էպ'իւ Ալա⁶²:

61 Արևմտահայերեն «Թուրքիայում կրօնական պատերազմ յայտարարելու առթիւ հրատարակուած պաշտօնական պրօշիւրի թարգմանութիւնը» ընդհանուր վերնագրի ներքո կատարված այս թարգմանությունը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 149, էջ 2-4, պատճենը՝ ՀՅԺԻ-ի ֆոնդեր, Բ-10, ֆի. 1097-1098: Հմմտ. հետևյալ կայքում տեղադրված ֆրանսերեն ավելի ընդարձակ մի տեքստի հետ. “Proclamation de la Guerre Sainte (Djihad) à Constantinople le 14 (23) novembre 1914”, <http://www.imprescriptible.fr/documents/djihad.htm> (դիտվել է 16.11.2017): Կոչի անգլերեն տարբերակը տե՛ս A “Jihad” Appeal to Moslems: Translation of a Recent Call Distributed to the Millions of Islams, *The Missionary Review of the World*, Vol. 38, New York-London, July, 1915, p. 520:

62 Նշված իսլամական աստվածաբանների անունները նախընտրեցինք թողնել արևմտահայերենով՝

Թարգմանություն 2. Սուլթան Մեհմեդ V-ի հրովարտակի հայերեն թարգմանությունը՝ ուղղված օսմանյան բանակին ու նավատորմին

«ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ՝ ՌԵՂՂՈՒԱԾ ԲԱՆԱԿԻՆ ԵՒ ՆԱՎԱՏՈՐՄԻՆ

«Բանակ եւ նաւատորմ,

Համաւերոյական պարերազմը ծագելուն վրայ, միշտ յանկարծակի եւ անիրաւ յարձակումներու ենթարկուող մեր հայրենիքին իրաւունքները եւ գոյութիւնը մեր դարանակալ թշնամիներուն հանդէպ ի հարկին պաշտպանել կարենալու համար, ձեզի զէնքի փակ կանչեցի: Այսպէսով զինեալ չէզոքութիւն մը պահպանած ժամանակ, Վոսփորի նեղուցին առջեւ ականներ դնելու նպատակով ճամբայ ելլող ռուս նաւատորմը յանկարծակի կերպով կրակ բացաւ մեր նաւատորմին վրայ, որ նոյն պահուն ռազմափորձերով զբաղած էր: Մինչդէռ կը սպասուէր որ Ռուսիա՝ միջազգային իրաւունքի հակառակ եղող իր այս քայլը ուղղէ, թէ՛ յիշեալ կառավարութիւնը եւ թէ՛ իր դաշնակիցներն եղող Անգլիա եւ Ֆրանսա եր կանչեցին իրենց դեսպանները եւ այսպէսով խզեցին իրենց դիւանագիտական յարաբերութիւնները մեր պետութեան հետ: Անկէ յետոյ ռուսական բանակը մեր արեւելեան սահմանը անցաւ եւ անգլեաֆրանսական միացեալ նաւատորմը Տարսանէլը եւ անգլիական մարտանաւերն ալ Ազապան ուժակոծեցին: Իրարու յաջորդող այսպիսի թշնամական ստոր արարքներու վրայ, սրիպունեցանք բաժնուիլ մեր այնքան փափաքած խաղաղութենէն եւ Գերմանիոյ ու Աւստրիոյ հետ միասին զէնքի փարիլ՝ մեր օրինական իրաւունքները պաշտպանելու համար:

Ռուսիա երեք դարէ ի վեր հողային տեսակէտով մեծամեծ վնասներ հասցուցած է ձեզի եւ պարերազմով ու հազար տեսակ խաբէրայական միջոցներով աշխարհած է որ ամուլ անցնին վերազարթնումի այն փորձերը, որոնք նպատակ ունէին մեր փառքն ու ուժը աւելցնել:

Անգլիա, Ռուսիա եւ Ֆրանսա, որոնք իրենց բռնակալ ռէժիմին փակ հեծեժող եւ կրօնքով ու սրտով մեր մեծամիտ Խալիֆայութեան հետ կապուած միլիոնաւոր իլլամ հպարակներ ունին, ոչ մէկ արեն թշնամական զգացումներ սնուցանելէ եր չկեցան եւ դրդիչ ու պարճառ եղան ձեզի դէմ ուղղուած ամէն տեսակ փորձանքներուն:

Ահաւասիկ այս անգամ մեր բացած նուիրական ճիհաբով ինշալլահ մշտնջենասպէս վերջ մը պիտի փանք այն յարձակումներուն, որոնք շարունակ կ'ուղղուին մեր Խալիֆայութեան փառքին եւ վեհապետական իրաւունքներուն դէմ: Բարձեալն Աստուծոյ օրհնութեամբ եւ Մարգարէին նուիրական օգնութեամբ՝ մեր նաւատորմին Սեյ Ծովու մէջ ու մեր քաջարի բանակին՝ Տարսանէլի նեղուցին, Ազապայի եւ կովկասեան սահմանին վրայ թշնամիին զարկած առաջին հարուածները կ'աւելցնէին մեր այն հաւաքը թէ իրաւունքի համար մեր բացած այս պարերազմը յաղթութեամբ պիտի պսակուի:

թարգմանական ճշգրտությունը պահպանելու խնդիրը ելնելով: Այս փաստաթղթի բովանդակությունն ընդհանուր գծերով հաղորդելու և նշված 29 մուսուլման աստվածաբանների անունները թարգմանելու համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում հալեպահայ օսմանագետ Գայանե Նալբանդյանին:

Այսօր մեր թշնամեաց երկիրներուն ու բանակներուն՝ մեր դաշնակիցներու յաղթական քայլերուն փակ ճգնաժամը մեր այս հաւաքը հասարակօրէն պարագայ մը կը կազմէ:

Դիւցազն զինուորներ, մեր նուիրական կրօնքին եւ մեր սիրելի հայրենիքին սպառնացող թշնամիներուն դէմ մեր բացած այս նուիրական ճիհարի ճանքուն վրայ վայրկեան մը իսկ չի թերանաք կորովի, հասարակամտութեան եւ զոհաբերութեան մէջ: Առիծի պէս գրոհ փուլէ թշնամիին դէմ, որովհետեւ ձեր յաղթանակէն կախուած է թէ՛ մեր պետութեան եւ թէ՛ ֆեֆվայի շերիով իմ կողմէ գերագոյն ճիհարի հրաւիրուած երեք հարիւր միլիոն Իսլամներուն կեանքն ու ապագան: Մզկիթներու, աղօթատեղիներու, եւ ուխտատեղիներու մէջ բարձեային աղերսող երեք հարիւր միլիոն անմեղ ու արդար հաւատացեալներուն սրտերուն աղօթքը ու մաղթանքները ձեզի հեպ են:

Զինուոր զաւակներ, այսօր ձեզի վիճակուած պարտականութիւնը ցայժմ աշխարհիս մէջ ոչ մէկ բանակի վիճակուած է: Այս պարտականութիւնը կատարած արեւննիդ ցոյց փուլէ որ արժանատի յաջողներն էք այն օսմանեան բանակներուն, որոնք արեւն մը աշխարհը դողացուցին. որպէս զի մեր կրօնքին եւ փրութեան թշնամին չյանդգնի ուրնձգութիւն ընել մեր երկրին մէջ եւ վրդովել հանգիստը Հիճազի նուիրական հողերուն որ իրենց մէջ կը պարունակեն նուիրական ուխտատեղիները եւ աղօթատեղիները, ազդու օրինակով մը ցոյց փուլէ թշնամիին թէ իր կրօնքը, հայրենիքը, զինուորական պարիւր զէնքով պաշտպանել եւ իր թագաւորին սիրուն մեռնիլը նախընտրել գիպցող օսմանեան բանակ մը եւ նաւարորմ մը գոյութիւն ունի: Քանի որ իրաւունքն ու արդարութիւնը մեր, իսկ անիրաւութիւնն ու անարդարութիւնը թշնամիին կողմն են, փարակոյս չի կա որ այդ թշնամիները ոչնչացնելու համար Բարձեայն Աստուծոյ շնորհքն ու Մարգարէին բարոյական օգնութիւնը մեզի օժանդակ պիտի հանդիսանան:

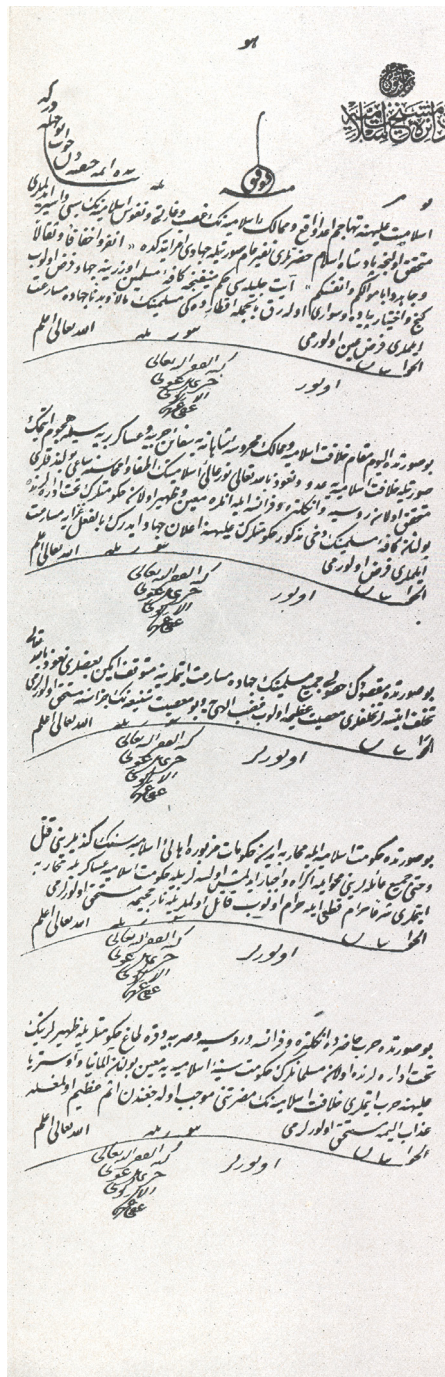
Վստահ եմ թէ այս պարտազմէն դուրս պիտի գանք իբրեւ փառաւոր եւ զօրաւոր փրութիւն մը՝ որ դարմանած է անցեալի իր կորուստները: Մի մոռնաք որ այսօրուան պարտազմին մէջ աշխարհիս ամէնէն հզօր եւ փառապանծ երկու բանակներուն հեպ է որ կը գործակցին եւ ընկերակցութիւնը կ'ընենք: Ձեր նահապականները թող յաղթութեան աւերիւր փանին նախորդ նահապականներուն, եւ թող ողջերուն կոխը սուրբ եւ սուրը կտրուկ ըլլայ:

Մեհմեդ Բեշար

330, հոկտ. 29»⁶³:

63 Այս թվականը տրված է օսմանյան պետության կողմից օգտագործվող մալի թվականով. 330 թվականի հոկտեմբերի 29-ը համապատասխանում է 1914 թ. նոյեմբերի 11-ին:

Պատկեր 2. Օսմանյան շեյխ ուլ-իսլամի՝ 1914 թ. նոյեմբերի 14-ի ջիհադի հինգ ֆեթվաները՝ օսմաներենով: Աղբյուրը՝ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կայք⁶⁴:

64 <http://genocide-museum.am/arm/14.11.2017.php> (դիտվել է 16.11.2017):

Թարգմանություն 3. Օսմանյան շեյխ ուլ-իսլամի հայտարարած ջիհադի հինգ ֆեթվաները

«Եթե մի քանի թշնամիներ միավորվել են ընդդեմ իսլամի, եթե իսլամի երկրները մեջբերվեց հեռացվում են, եթե մուսուլման բնակչությունը կորստիվում կամ գերեվարվում է, և եթե այս դեպքում Փաղիշահը Ղուրանի սուրբ խոսքերին համապատասխան կոչ է անում Սրբազան պարերազմի, արդյո՞ք բոլոր՝ թե՛ ծեր և երիտասարդ, թե՛ հեծելազորային և հեղինակային մուսուլմանների մասնակցությունն այս պարերազմում պարտականություն է: Արդյո՞ք պետք է, որ իսլամական բոլոր երկրների մուսուլմանները շրապեն՝ անձնապես և նյութապես ջաթի (Իմա՝ ջիհադ, սրբազան պարերազմ-Շ. Խ.) մասնակցելու:

Պատասխան. «Այո»:

Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի և դրանց հետ ծովային կամ ցամաքային սահման ունեցող բոլոր երկրների մուսուլման հպարակներն առնչվեցին Խալիֆաթի դեմ ուղղված հարձակումներին, որոնց նպատակն իսլամը ոչնչացնելն էր: Արդյո՞ք պետք է, որ այդ հպարակները նույնպես մասնակցեն Սրբազան պարերազմին համապատասխան կառավարությունների դեմ, որոնցից նրանք կախյալ վիճակում են:

Պատասխան. «Այո»:

Նրանք, ովքեր այն ժամանակ, երբ բոլոր մուսուլմանները պայքարելու են կոչված, խոստովում են պայքարելուց և հրաժարվում են միանալ Սրբազան պարերազմին, արդյո՞ք ենթակա են Ալլահի խիստ զայրության, մեծ դժբախտությունների և իրենց արժանի պարժի:

Պատասխան. «Այո»:

Եթե նշված երկրների մուսուլման հպարակները զենք վերցնեն իսլամի իշխանության դեմ, արդյո՞ք նրանք աններելի մեղք գործած կլինեն, նույնիսկ այն դեպքում, երբ նրանք պարերազմի մեջ են ներքաշվել իրենց և իրենց ընտանիքների բնաջնջման սպառնալիքների հետևանքով:

Պատասխան. «Այո»:

Մուսուլմանները, որոնք այս պարերազմի ժամանակ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Սերբիայի, Մոնթենեգրոյի և նրանց հարած երկրների կազմում գործակցում են նրանց՝ ընդդեմ Գերմանիայի և Ավստրիայի՝ Թուրքիայի դաշնակիցների, արդյո՞ք նրանք արժանի են Ալլահի բարկության պարժին՝ լինելով խալիֆայության և իսլամի դեմ ուղղված ֆուսսունների և կորուստների պարճառ:

Պատասխան. «Այո»⁶⁵:

65 Ֆեթվայի տեքստի անգլերենից թարգմանությունը կատարվել է մեր կողմից՝ Peters R., *Jihad in Classical and Modern Islam: A Reader* (Princeton Series on the Middle East). Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996, pp. 56-57 գրքից՝ համեմատելով գերմաներեն տեքստի հետ՝ տե՛ս Großer Bilder-Atlas des Weltkrieges, München, Bruckmann, 1915, էջ 369:

Պատկեր 3. 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին Կոստանդնուպոլսի Ֆաթիի մզկիթի դիմաց պետական պաշտոնյաների ներկայությամբ և հավաքված ժողովրդի առջև ջիհադի կոչի ընթերցումը:
Աղբյուրը՝ *Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կայք*⁶⁶:

Պատկեր 4. Տեսարան Կոստանդնուպոլսում սրբազան պատերազմի հայտարարության հավաքից: Վիեննայում տպագրված փոստային բացիկ “Sultan Kriegsichauplaß Kriegsfundgebungen in Konstantinopel,”
Աղբյուրը՝ *Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հավաքածու*, Բ-13, թպ 952, ֆի 4469:

66 <http://genocide-museum.am/arm/14.11.2017.php> (նիսովել է 16.11.2017):

Պատկեր 5. Ֆեթվայի թողարկմանը նվիրված բացիկ՝ գերմաներեն հետևյալ գրություններով. «Օգնությունը գալիս է Աստծուց, և մեր հաղթանակը մոտ է», «ՖԵԹՎԱ», «Սուլթանը ջիհադ՝ մեծ, սրբազան պատերազմ է հայտարարում Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դեմ»:

«Հանուն կարմիր մահիկի»:

Աղբյուրը՝ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հավաքածու, Բ-13, թպ 952, ֆհ 4572:

Թարգմանություն 4. Էնվեր փաշայի կոչն օսմանյան բանակին

«ԷՆՎԵՐ ՓԱՇԱՅԻ ԿՈՉԸ ՕՍՄ. ԲԱՆԱԿԻՆ»

Ընդհանուր հրամանատարի փոխանորդ Էնվեր փաշա հետևյալ շրջաբերականը ուղղած է բանակին.–

Ընկերներ,

Մեր սիրելի ընդհանուր հրամանատար Ն. Խալիֆայական մեծափառության կայսերական իրադրն կը հաղորդեն՝ ձեզ: Օրհնութեամբ Բարձեալն Աստուծոյ, նուիրական օգնութեամբը Մարգարէին եւ բարի աղօթներովը մեր թագաւորին, մեր բանակը թշնամին պիտի ոչնչացնէ: Մինչեւ այսօր ծովու եւ ցամաքի վրայ մեր եղբայր սպաներու ու զօրքերու ցոյց ցուած քաջագործութիւնները ամենամեծ ապացոյցներն են թէ մեր թշնամիները ցիրուցան պիտի ըլլան:

Միայն թէ իւրաքանչիւր սպայ եւ զինուոր մոռնալու չէ՞, որ պարերազմի դաշտը

անձնագրի տեսանկյունից վայր մըն է: Այնպես ալ մենք առաջ ներդրող, եւ առանց թշնամիին շրափնելէն ու գնդակներէն վախնալու մինչեւ վերջը հասարակականութիւն ցոյց տուող զօրքը անպարճառ կը շահի յաղթանակը: Պարմութիւնը ցոյց կուտայ որ օտմ. Զօրքէն առաջի հասարակական եւ անձնագրի զօրք գոյութիւն չունի: Ամէնքս մտածելու ենք որ մեր գլուխներուն վրայ մարգարէին եւ անոր ընկերներուն հոգիները կը սափառնին: Մեր փառապանծ նախնիքը մեր գլուխներուն վրայ կանգնած կը դիտեն թէ ի՞նչ պիտի ընենք մենք: Եթէ կ'ուզենք ցոյց տալ որ մենք արժանի զաւակներն ենք անոնց, եթէ կ'ուզենք ապագայ սերունդին անէծքէն ազատիլ, պէտք է որ աշխատինք:

Շղթաներու տակ հեծեծող երեք հարիւր միլիոն մեր իսլամ եւ հին հայրենակիցները մեր յաղթութեան համար մաղթանքներ կը կարդան: Ոչ ոք մահէն չպիտի ազատի, երանի՜ յառաջ ընթացողներուն, երանի՜ կրօնքի ու հայրենիքի սիրուն նահապտակ եղողներուն...

Յառա՛ջ, մի՛շտ յառաջ, որովհետեւ հոն է յաղթութիւն, փառք, նահապտակութիւն, դրախտ, իսկ մահ ու սպողնութիւն երկն կը մնան: Օրհնեալ ըլլան մեր սուրբ ու նուիրական նահապտակներուն հոգիները:

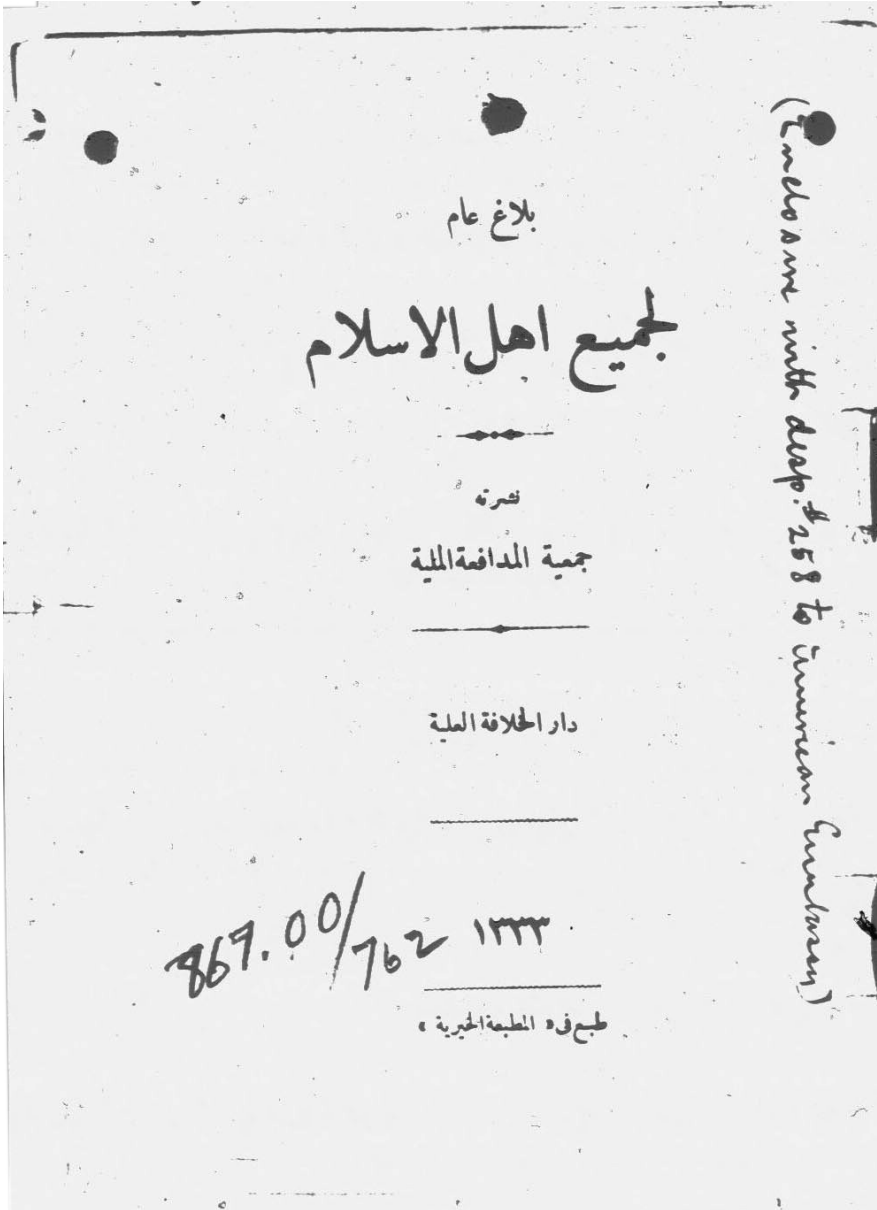
Յաւեր կեցցէ՛ մեր թագաւորը:

Ընդհանուր հրամանաւարի փոխանորդ

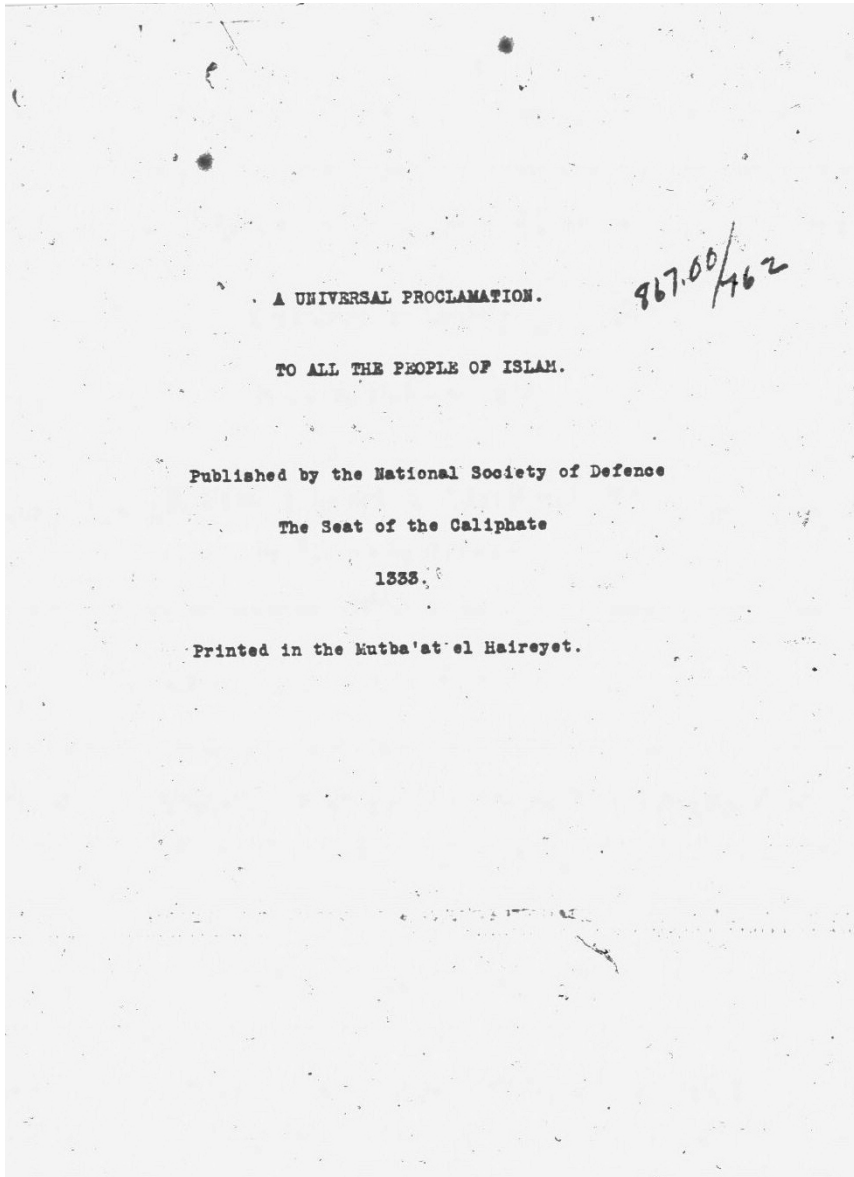
ԷՆՎԷՐ»⁶⁷:

67 Խմբագրական, «Ազատամարտ» օրաթերթ, 1914, 31 հոկտեմբեր/13 նոյեմբեր, թիւ 1665, էջ 1:

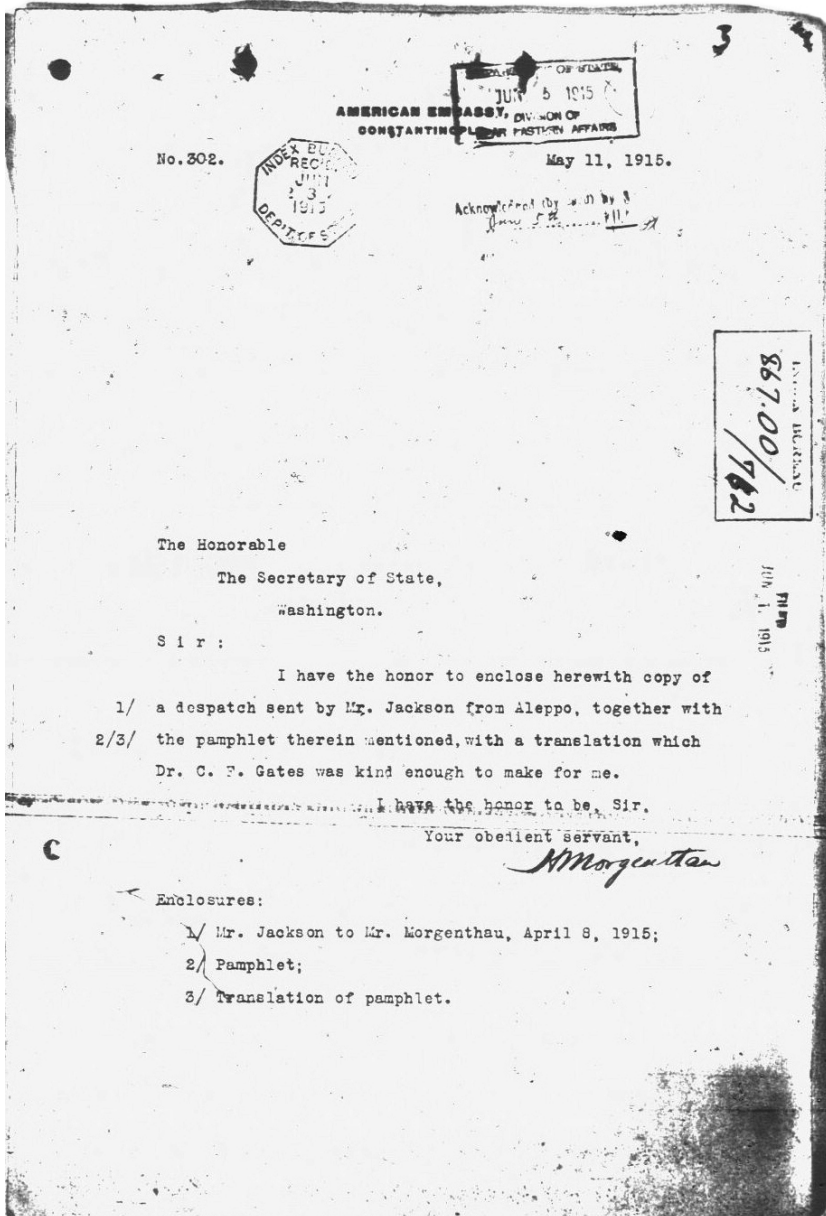
Պատկեր 6. Ջիհադի պամֆլետ-պարսավագրի տիտղոսաթերթը՝ արաբերենով:
Աղբյուրը՝ ԱՄՆ ազգային արխիվի (Վաշինգտոն) հավաքածու, RG 59, No. 867.00/762:

Պատկեր 7. Ջիհադի պամֆլետ-պարսավագրի անգլերեն թարգմանության տիտղոսաթերթը:
Աղբյուրը՝ ԱՄՆ ազգային արխիվի (Վաշինգտոն) հավաքածու, RG 59, No. 867.00/762:

Պատկեր 8. ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուի՝ Ջեսսի Ջեքսոնի նամակին, արաբերեն պարսակագրին ու դրա անգլերեն թարգմանությանը կից ուղարկված նամակն ԱՄՆ պետ-
քարտուղար Վիլյամ Ջենինգս Բրայանին: Աղբյուրը՝ *ԱՄՆ ազգային արխիվի (Վաշինգտոն)*
հավաքածու, RG 59, No. 867.00/762:

Պատկեր 9. Կովկասի մուսուլմաններին ուղղված թռուցիկի ռուսերեն հատվածը: Աղբյուր՝
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հավաքածու, Բ-31, թա 14, ֆհ 26:

Պատկեր 10. Կովկասի մուսուլմաններին ուղղված թռուցիկի օսմաներեն հատվածը: Աղբյուր՝ *Հայոց ցեղասպանության թանգարան–ինստիտուտի հավաքածու*, Բ-31, թպ 14, ֆի 26:

**Թարգմանություն 5. Կովկասի մուսուլմաններին ուղղված թուցիկի
թարգմանությունը⁶⁸**

«Ռուսիան պատերազմ է հայտարարել Ավստրիային ու Գերմանիային. նա հանգիստ չի թողել նաև Օսմանյան կայսրությանը՝ ներխուժելով մուսուլմանական հողեր: Դա հարկադրեց օսմանցիների կայսերը՝ բոլոր մուսուլմանների խալիֆին՝ Նորին Կայսերական Մեծություն սուլթան Մահմուդ V խանին, մեզ հետ համաձայնեցնելով, պատերազմ հայտարարել Ռուսիայի և նրա դաշնակիցների՝ Ֆրանսիայի ու Անգլիայի դեմ:

Եվ ահա մեր և օսմանյան զորքերն ամենուր ոչնչացնում են մեր ընդհանուր թշնամիներին:

Օսմանյան զորքերը մուրենում են Բաթումին, նրանք ներթափանցել են Կովկասյա լեռներ ուղղություններից: Կովկասի մուսուլման ցեղերը կոչվում են իրենց օսմանյան եղբայրների կողմից: Ռուսական ռազմական նախարարը շրջափակված է Սև ծովի նավահանգիստներում և ի վիճակի չէ այդ տեղերից դուրս գալու:

Սուլթան-խալիֆը ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ է հայտարարել ֆեթվա-ի շերիֆով՝ ընդդեմ ռուսների, անգլիացիների և ֆրանսիացիների:

Մեկ այլ ֆեթվայով ախոյան երկրներում գրավող մուսուլմաններին հիշեցվում է, որ չի կարելի իրենց վրա բերել Աստծու զայրույթը՝ մասնակցելով իսլամի բարեկամների՝ Ավստրիայի ու Գերմանիայի դեմ պայքարին, այսինքն՝ դրանով գործելով իսլամի շահերի դեմ:

Հայտարարում եմ խալիֆի այդ հրամանը և ֆեթվայի բովանդակությունը ռուսական զորքերում գրավող մուսուլման սպաներին ու զինվորներին:

Լքե՛ք ռուսական բանակի՝ իսլամի, խալիֆայթի և Օսմանյան կայսրության այդ ամենաոխերին և անհաշտ թշնամու շարքերը: Միացե՛ք Ավստրիայի ու Գերմանիայի՝ մեր խալիֆի բարեկամների զորքերին, որոնք ձեզ գրկաբաց կընդունեն»:

68 Հայերեն թարգմանությունը կատարել ենք ռուսերեն տեքստից:

**JIHAD AND THE ARMENIAN GENOCIDE:
PROCLAMATIONS, INSTRUCTIONS AND CALLS**

Shushan Khachatryan

SUMMARY

In the hands of the Young Turks religion became a tool to rise up Ottoman Muslim class for war. They urged them to take part in the *Jihad* – the holy war – a sacred duty against the infidel – *giaours*, i. e. the Christians of the Ottoman Empire. To this end, some levers of religious propaganda such as proclamations, calls, leaflets and pamphlets were issued stressing on urgency to protect Islam from “infidels”, designed and published by the Ottoman secular and spiritual elite. Specific religious terminology and subtext was implemented, as a result thereof the massacres of Christians, primarily Armenians, were widely attended by almost all strata of religious and social classes–Muslim clergy, the military, the wealthy and ordinary citizens.

Keywords: *Jihad*, holy war, sultan, sheikh ul-Islam, *fetwa*, pamphlet, calls, leaflet, infidel–*giaours*.

**ДЖИХАД И ГЕНОЦИД АРМЯН:
МАНИФЕСТЫ, ИНСТРУКЦИИ И ПРИЗЫВЫ**

Шушан Хачатрян

РЕЗЮМЕ

Религия стала в руках младотурков инструментом для вовлечения мусульманского населения Османской империи в войну. Они призывали мусульман принять участие в джихаде-священной войне против неверных-гявуров, т.е. против христиан Османской империи. С этой целью использовалась религиозная пропаганда, османской светской и духовной элитой разрабатывались и публиковались манифесты, призывы, листовки и памфлеты, в которых делался акцент на необходимость защитить ислам от «неверующих». Применялась специальная религиозная терминология и подтекст, результатом чего стали массовые убийства христиан, и в первую очередь армян, в которых приняли широкое участие почти все религиозные и социальные слои населения – мусульманское духовенство, военные, богатые и простые граждане.

Ключевые слова: *джихад*, священная война, султан, шейх-уль-ислам, *фетва*, памфлет, призывы, листовка, неверные-гявуры.